

Б. СТЕВАНОВИЋ

ПРЕДУСЛОВИ ЗА ПОЈАВУ ТИПА ТВРДИЦЕ У АНТИЧКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

I

Позната је ствар да је тврдица један од најомиљенијих типова у комедији. Ко ме нису познате личности Харпагона, Грандеа, Пљушкина, Кир-Јање? Познато је, такође, да су тај врло чест и занимљив тип светске књижевности створили још антички комедиографи.

У лицу Еуклиона из Плаутове *Аулуларије* тај тип је прешао и у нову европску књижевност још у доба ренесансе и класицизма. Врло популаран у комедији XVI, XVII и XVIII века, он ће се исто тако радо појављивати у роману XIX века, где ће поново заблестати у свом пуном сјају. На тај начин, то је тип који се провлачи кроз целу светску књижевност, јер једва да има неког културног народа у чијој се књижевности он није манифестовао добијајући своје специфичне прте у зависности од услова времена и места.

Предмет о тврдици игра важну улогу и у књижевности народа Југославије. Најпре се јавља у Дубровнику у *Скују* Марина Држића. У новој књижевности он је доста честа тема. Да наведемо само неколико примера, као што су Кир-Јања у популарној Стеријиној комедији, зеленаш из Ћипиковог романа *Пауци* итд. Пример *Госпођице* И. Андрића показује да овај предмет није изгубио своју актуелност код нас све до недавног времена.

У вези с тим било би врло интересантно позабавити се питањем где се први пут појавио тај тип, кад је он постао и како се развио.

Да би смо могли објаснити постанак типа тврдице, морали бисмо укратко анализирати економско-социјалне чиниоце у старој Грчкој и, посебно, политичко-културне прилике Атине V—IV века који су историски условили његов постанак. Готово ниједан други друштвени тип није тако зависан у своме постанку од економске формације на чијем је тлу израстао, нити толико карактеристичан за социјалне прилике које су условиле његов постанак.

Као најбољи доказ да је ова поставка тачна може нам послужити чињеница — која никако није случајна — да се тип тврдице

развија у грчкој књижевности V и IV века пре н. е., у доба цветања робовласничке привреде, које у исти мах означава и епоху најинтензивнијег привредног развоја у старом веку; затим се, после много векова застоја¹⁾, даље развија у књижевности ренесансе и класицизма, у доба када после великих открића земаља и научних проналазака настаје велики прилив злата и сребра и живљи промет робе (епоха првобитне акумулације); а по трећи пут се јавља и цвета у књижевности XIX века, у критичком реализму, у епохи развијеног капитализма кад је крупна индустрија на врхунцу, када новац постаје свемоћан, јер се њему све покорава, служи му као величанству и клања као идолу.

Тврдица је један од најпознатијих и најизразитијих негативних ликова који су израсли на позађу робовласничких продукционих односа²⁾. Овај тип, према томе, врло је карактеристичан друштвени тип за свако класно друштво основано на експлоатацији, друштво у коме се показују економске противречности. Међутим, баш због тога није ни најмање сумњиво да ће и он изумрети. Слободна конкуренција и неограничено богаћење увек су били врло погодно тле за развитак лакомости и тврдичења. Нагло стварање богатства, које настаје нарочито од проналаска кованог новца, довело је до многих негативних последица и до друштвених супротности. Многи велики умови сањали су кроз векове да ће и моћи богатства и новца да угњетавају људе доћи једном крај. То време већ настаје. У социјалистичком друштву са изумирањем класа и државе изумреће и лакомство-тврдичење и нестане овај друштвени тип. На тај начин, „то ће бити скок човечанства из царства нужности у царство слободе”, како је говорио Енгелс (*Развишиак социјализма од ујшћије до науке*, Београд, 1947, стр. 80).

У овом раду ћемо покушати да изложимо, у колико то материјал који нам стоји на расположењу допушта, главне линије развоја овог друштвеног карактерног типа почев од његовог првог, још нејасног, испољавања па до краја антике. Нама се чини да бисмо то најбоље постигли ако тај развој пропратимо кроз четири фазе у којима се он постепено и дефинитивно оформио од првих зачетака до пуног развића које је достигао у античко доба.

Прва фаза би обухватила онај временски период који почиње са првим зачецима приватне својине и појавом богаћења. Њу није могуће потпуно и тачно хронолошки одредити. То је фаза коју налазимо у ранијим деспотијама старог истока. То је период предисторије тврдичења. Тада се појављују похлепа, грамжљивост, лакомство. Тврдичење тада је такоређи у свом зачетку.

1) У епоси феудализма тврдичење није могло да се много развије због тога што су се и робно-новчани односи развили тек у периоду његовог распадања. Истина, у периоду развијеног феудализма већ се сусрећемо у књижевности с нападима на тврдичење и тврдице, али време њиховог цветања доћи ће много доцније.

2) А то у врло великој мери важи и за новије доба, од ренесансе до данас.

Друга фаза настаје од времена када је пронађен новац. Та фаза обухвата период од VII до V в. пре н. е., дакле раздобље нама добро познато, доба пуно бурних револуционарних догађаја, када се занатлије, трговци и пословни људи боре и најзад постижу превагу над аристократијом и кад се дефинитивно учвршћује класно друштво. Покретачке снаге друштва сада су нам много боље познате. Тек сада када је пронађен новац могла се у пуној мери испољити грамжљивост. То је доба кад један човек може стећи веће богатство него што је њему потребно и скривати га, што условљава појаву тврдице.

Истина књижевност тога доба, еп и лирика, не дају нам много података ни о развоју привреде, а камоли о тврдици, али то ипак не значи да се он не развија скривено под повољним економско-социјалним околностима које га условљавају. То је доба кад се обелодањују, поред позитивних, и негативне стране новца и богатства, када, као одраз тога, настаје осуда њихова код многих великих умова (Теогнида, Софокла и др.). Тада се у књижевности стварају изразитије црте тврдице.

Трећа фаза обухвата отприлике период од средине V до средине III века. То је доба цветања робовласничке демократије, која од пелопонеског рата показује већ и знаке свога опадања. У V веку развија се трагедија, историографија и стара комедија; у IV веку напредују философија, беседништво и средња комедија. Затим долази нова атичка комедија, која већ означава почетак нове епохе, епохе хеленизма; а за новом комедијом се јавља дијатриба.

У овој, трећој, фази књижевност све више обраћа пажњу на савремене друштвене тежње и проблеме, њу све више прожима дух реализма, који се нарочито огледа у приказивању живота свакидашњице³⁾. У ово доба се већ развијају и поједини друштвени типови; тада и тип тврдице коначно прелази из свакидашњег народног живота и усмене књижевности народних маса у уметничку књижевност, из фолклора у позориште Атине, да би кроз век и по постао врло омиљена тема и један од најразвијенијих типова.

Четврта фаза обухвата хеленистичко-римско доба. Иако траје више векова, она има мањи значај у погледу оригиналног стваралаштва и развоја овог типа.

Али пре него што будемо говорили о првој фази, осврнућемо се укратко на схватања античких мислилаца о томе како је постало лакоство и на гледиште савремене науке о том проблему.

Стари писци — и грчки и римски — често су, тумачећи како постаје лакоство и тврдичење, грешили, тј. нису ствар постављали дијалектички. Бркајући узрок са последицом, они су долазили до метафизичких решења и њихова схватања имала су често идеа-

³⁾ Антички реализам, додуше, добија извесне црте још са Хесиодом и Архилохом.

листички карактер. Навешћемо само неколико тих схватања која су нарочито илустративна и карактеристична.

На пример, мит о златном и сребрном веку био је врло популаран у старо доба (први пут га налазимо код Хесиода, *Послови и дани*, 109—142). У гледишту да су у људској прошлости прво били знатан и сребрн век и да су после њих настали бронзан и гвозден изражен је недидалектички, идеалистички поглед на свет. Али се у њему у исти мах види и нека бледа успомена на далеко првобитно друштво када није било класа, експлоатације и угњетавања. Уствари најстарије људско доба у коме је било племенитих метала било је већ доба пљачкања и ратовања, доба оскудице и сиромаштва. Тада још није било могуће створити велико и право богатство.

Стари су сматрали, даље, да лакомство рађа разне друштвене недаће. Тимон, философ III века, рекао је (по Ј. Стоб. X 53) да су основи зала незаситљивост и славољубље. Исти Стобљанин наводи (X, 37) и Бионову мисао да је среброљубље домовина свију зала, док Диоген из Лаерте ту исту мисао приписује (VI 50) Диогену из Синопе.

Оваква разматрања нарочито су заступљена код хришћанских писаца крајем епохе старог века. Да наведемо неке од њих. Тертулијан сматра да, кад не би било похлепе, не би уопште била потребна ни трговина (*De idolatria*, с. 11). Амбросије вели (*De off. I*, 28, 132): „Лакомство је посед поделило“⁴).

Па ипак, и неки антички аутори наслутили су прави узрок постанку богатства, приватне својине и лакомства, као што су Цезар, Лукреције, Овидије, Сенека.

Цезар, говорећи о аграрном уређењу ратничког германског племена Свеба, каже на једном месту (*B. G. VI 22*) да су они имали заједнички земљишни посед, а да су њиве даване на годишњу обраду појединим породицама; поред осталих разлога за ову заједницу земље они су наводили „да се не појави похлепа за новцем, због чега настају странке и раздори“ (*ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex te factiones dissensionesque nascuntur*).

Лукреције, следбеник Епикурове материјалистичке философије, ипак се није могао потпуно ослободити, као ни остали антички материјалисти, свих идеалистичких окова у тумачењу друштвених појава. При свему томе, нама је данас блиско његово схватање да су похлепност и лакомство за непотребним стварима узрок свађа и ратова (III, 59—63):

⁴ Цитати из ова два писца по делу Р. Пелмана *Историја социјалног живота и социјализма у античком свету*, II, стр. 476 и 486/7 (на нем.).

Па грамзивост и слепа жуд за чашћу,
што бедне људе нагони да пређу
све међе права, и да постану
злочинства често другови и слуге,
и стреме ноћ и дан да избију
до вршка моћи. —

(Препев А. Савић Ребац, Београд, „Просвета”, 1951).

Лукреције има пуно права кад оправдава првобитне људе због похлепе и грамжљивости, а осуђује своје савременике, који живе у доба када је далеко мања оскудица (в. V, 1412—1435; препев АСР на стр. 268—269).

Овидије, мада се у својој основној концепцији држи метафизичког метода (излагање прошлости редом — златни, сребрни, гвоздени век), ипак има правилно гледиште кад каже да су с постанком гвозденог доба настали и сви пороци и међу њима *amor sceleratus habendi* (*Met.* I 131). Та „злочиначка љубав према имовини” није могла да се појави пре него што се појавила приватна својина у пуном распвету, роба и њена размена, тачније речено новац.

Сенека је сматрао да су страсти материјалне. „Ако су страсти материјалне, каже он, онда су материјалне и болести душе: тврдицење . . .“ (*Epist.* 106, 5—6). Он тачно и у складу са историским материјализмом каже: „Лакомство је покидало братску дружину, која је сједињавала прве људе. Али је оно, чак и за оне које је највише обогатило, постало само извор сиромаштва” (*Epist.* 90, 3). Дошавши до сазнања да су људи неједнаки услед друштвених односа (в. Розенберг, *Ист. њолий. екон.* стр. 23), он је устао и против роцства.

Тако су, сумарно узето, антички писци гледали на овај проблем. Наравно, наша мишљења се много разликују с обзиром на велики развој економско-социјалне науке у новије време.

Појава лакомства и тврдичења, као што смо већ напоменули, несумњиво је у нераздвојној вези са постанком приватне својине и с њом везаном појавом богаћења.

Глад за стицањем и жеђ за богаћењем нису се могле појавити, природно, у најстаријем раздобљу људске прошлости, у тзв. дивљаштву када су се људи служили претежно присвајањем готових природних производа и када су вештачки производи човека били помоћно оруђе овог присвајања. То је могло бити тек у следећем раздобљу, у варварству, с напредовањем сточарства и ратарства, с упознавањем метода за повећану производњу природних производа помоћу људске делатности. Припитомљавање животиња и гајење стада стварали су први пут велика богатства, која су, са своје стране, створила нове друштвене односе. То богатство је прво припадало роду, али свакако се још рано појавила и приватна својина над стоком (В. Fr. Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*, стр. 8, 38 и 39).

Ако бисмо се запитали како је уопште дошло до прве похлепе, тј. до жеље да се нешто има, морали бисмо дати овај одговор: До

похлепе је дошло свакако отуда што је корисних предмета и добара у првобитној људској заједници било врло мало и веома се тешко долазило до њих. Тиме се могу објаснити и први тј. најстарији ратови⁵⁾.

Лакомство као жудња за богаћењем добило је у варварству само своје зачетке, а оно је могло да се развије тек почетком цивилизације, у доба када је усавршена обрада метала, када се јавила трећа грана делатности у људском друштву, занат и, одмах за њим, трговина. Према томе, сам по себи намеће се закључак да су лакомство и тврдичење друштвене појаве, зависне од економике друштва.

Енгелс је писао да богатство и приватна својина достижу свој пуни развитак и добијају рђаве последице тек са постанком цивилизације: „Најнижи интереси — подла лакомост, брутална жеља за уживањем, прљава шкртост, себична отимачина заједничке имовине — посвећују ново, цивилизовано, класно друштво, а најсрамнија средства — крађа, насиље, подмуклост, издајство поткопавају старо бескласно, родовско друштво и доводе га до пада” (op. cit. p. 92)

По Енгелсу, цивилизација је постигла велики напредак, али је при томе покренула најпрљавије нагоне и страсти човека и развила их на рачун свих његових способности; ниска лакомост била је душа која је покретала цивилизацију од њеног првог дана до данас, а богатство личности је њен једино пресудан циљ (в. р. 186).

Од онога дана када су људи почели припитомљавати стоку па до појаве метала прошле су хиљаде година; од појаве метала па до појаве кованог новца прошло је много векова. У току овог другог периода цветала је култура старог истока. Пошто су књижевности у земљама старог истока биле много мање развијене него код Грка, ми слабије познајемо економске, социјалне, политичке и културне прилике у тим земљама, а исто тако и развој лакомства и тврдичења. Нарочито је хронологија тамо непоуздана. Али, као што ћемо видети мало ниже, по нешто се ипак зна. То у још већој мери важи за књижевност старе Палестине, коју познајемо из Старог завета.

Пошто су људи постигли прве успехе у припитомљавању дивљих животиња, настала је нова грана привредне делатности — сточарство. Настаје први пут снажан развој привреде и први пут се ствара богатство. Стока је тада добила и улогу новца⁶⁾. Али ни доба када је стока служила као новац није било погодно да се у њему појави тврдичење. Тада се појавило лакомство, грамжљивост, и то више као колективна особина. Тада су поједини родови и

⁵⁾ Интересантно је да је још Лукреције опазио да је првобитна похлепа дошла из нужде. (в. нав. м).

⁶⁾ Остаци тога некадашњег стања виде се у језицима многих народа. Код Атињана се драхма прво звала βούς, јер је имала урезаног вола (в. Поплукс, IX 60—61). Латинска реч pecunia (=новац) дошла је од pecus (=стока). У нашем народу стока се често називала „благо”.

племена ратовали са другим родовима и племенима и отимали стада својих суседа. Али чак ни онда када је настала приватна својина (у своме зачетку) није се могло појавити тврдичење, јер стока као роба није се могла гомилати и чувати на једном месту дуже време и без квара.

Али на следећем стадијуму када се човечанство почело служити металом као новцем то је већ било могуће, мада у незнатним и доста ограниченим размерама. То се доба поклапа с постојањем државних заједница на Старом истоку.

Као што је приметио Хајхелхајм (*Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, р. 116), као новац је важио нарочито онај материјал који се лако чува и лако употребљава (злато, сребро, бакар, олово итд.). Међутим Хајхелхајмова претпоставка (р. 28 и 61) да је новца у облику шкољака, комађа соли, прстена, ланаца, бисера, камења, кожа, зуба било чак и у доба скупљача плодова — а то значи у старо камено доба — ми сматрамо да је и сувише смела. Истина је да су и тада морала постојати извесна средства за размену, ма колико привреда била елементарна и примитивна, али новцем се може сматрати тек она роба која служи за живљу размену, тј. када се већ стварају читава богатства која захтевају знатну размену добара. Према томе, прву улогу новца вршила је стока, а другу метал у шипкама или полугама, или извесни предмети од метала.

Тек у ово доба постоји могућност да се извесне робе гомилају и чувају, односно тезоризирају⁷⁾. У колико се приватна својина даље развијала, почели су и поједини људи, трудећи се да што више стекну, да склањају потребне предмете као благо по ризницама. Свакако, то су прво радили старешине родова и племена, војни поглавари и племићи, а доцније и други људи. Сада се могло развијати код појединаца не само лакоство него и тврдичење, односно његове јасније и изразитије црте.

Пре појаве кованог новца, која има тако велики значај у стварању тврдице, ништа изгледа није толико привлачило људску пажњу нити дражило машту и потстицало нагон за поседовањем као метали, нарочито злато и сребро. За људе на Истоку злато је од свих метала имало најпривлачнију моћ. Оно се и појавило први пут на Истоку. Зна се, на пример, да је грчка реч χρῶς страног порекла. Истина, доба праве глади за златом настаје сразмерно касно, тек после 1000 г. пре н. е. (в. Хајхелхајм оп. с. р. 203). Овај аутор доводи с тим у везу и вести о земљи Офиру у Библији као и о златним рудницама у Тракији и Лидији код античких писаца.

Похлепа за златом даје хране машти за многобројне приче. У вези са појавом злата у Предњој Азији и његовим фасцинаторским дејством добила је потстицај за нов и снажнији развој народна књижевност — бајке, басне, легенде, анегдоте. Стварају се за-

⁷⁾ Тезоризирање траје дуго времена. О њему знамо из Хомерових спева. Покретно имање чува се у Грчкој као благо чак и после проналаска кованог новца.

нимљиви мотиви у вези са златом, као што су бајка о мравима у Индији који копају злато (Херодот, III 102), бајка о Аримаспима који отимају злато од грифа (*ibid.* III 116). У то доба и басне добијају нову, оштрију ноту; тада је свакако у свом првом облику настала и она басна коју ћемо касније видети у тзв. Езоповој збирци, наиме басна о кокоши (или гуски) која носи златна јаја и коју људи, грамжљиви за златом, распоре мислећи да ће у њеној утроби наћи грумен злата. Отуда, међу тим мотивима са Истока, вероватно је потекла и легенда о хесперидским јабукама, мада је она локализована на Западу. Такође и мит о златном руну Аргонаута постаје као реминисценција на тражење злата.

Сама књижевност народа на Старом истоку мало нам даје података који би били одраз развитка лакомства и тврдичења. У египатској песми из периода средњег царства „Разговор разочараног са својом душом” каже се, поред осталог (в. А. Erman, *Die Literatur der Aegypter*, Leipzig 1923, p. 127—128): „... људи су грамзиви, свако граби имање свога ближњег а... срца су лакома”. У једном другом делу, поучном спису „Жалбе сељакове”, који је отприлике из истог доба (с краја III миленије) имамо већ податак о лакомству у виду социјалног диференцирања (исто дело, стр. 167): „... великаш који је грамзив”. Па и књижевност старих Индуса казује нам понешто о томе. Тако, на пример, певачи *Vega* моле богове за богатство, злато и стада (М. Winternitz, *Gesch der ind. Lit.* Leipzig I², 1907, p. 20). У *Puibegama* се налази химна „Похвала дарезљивости” (*ibid.* 99). у *Уианашигама*, које су део *Vega*, најстарије индиске књижевности обликоване свакако у току II миленије, помињу се дарезљивост и похлепа (стр. 222).

Подаци из *Библије*, међутим, обилнији су и много одређенији. Мада је *Стари забети* (који претставља највећи и најважнији део старе јеврејске књижевности), или бар неки његови делови, дефинитивно формиран у доба које је касније од појаве кованог новца, ипак његов гро сачињавају дела која су постала пре тога и која одражавају стање у Палестини и њеној околини с краја II и почетка I миленије.

Лакомство Израиљаца у скупљању мане и препелица помиње се у Другој књизи Мојсијевој (XVI, 19—20) и Четвртој књ. Мојсијевој (XI, 4 и 31—34). У књизи Исуса Навина (VII 1, 11 и 19—26) говори се о Ахановом лакомству за златним и сребрним стварима. Тврд богаташ који није био гостољубив према Давиду помиње се у Првој књизи Самуиловој (XXV, 2—3, 10—11, 25). Пророци говоре о лакомим богаташима који отимају имање од сиромаша (Исаија, III 14—15, V 8; Јеремија V 27—28; Михеј, II, 2), о зеленашима (Амос, VIII, 4—6) и о пропасти трговаца „који носе сребро” (Софонија, I, 11). А премудри Соломун већ шиба лакомство и тврдичење, при чему се из његових изрека већ назире ликови лакомца, тврдице и зеленаша: „Један просипа, и све више има; а други тврдује сувише, и све је сиромашнији” (Приче Соломунове, XI 24). „Има ко се гради богат а нема ништа, и ко се гради сиромаш а има велико благо”

(исто, XIII 7). „Лакомац затире своју кућу, а ко мрзи на поклоне жив ће бити” (исто, XV 27). „Богат господари над сиромасима, и ко узима у зајам бива слуга онеме који даје” (исто, XXIII, 7). „... Који мрзи на лакомство, живјеће дуго” (исто, XXVIII, 16). „Ко љуби новце, неће се наситити новаца; и ко љуби богатство, неће имати користи од њега. И то је таштина... Има љуто зло које видјех под сунцем: богатство које се чува на зло онеме чије је. Јер тако богатство пропадне злом незгодом, те сину којег је родио не остане ништа у руку” (Књига проповједникова, V, 10, 13—14).

Отприлике на прелазу из прегрчке у грчку епоху и на граници између источног и грчког света, а као врхунац оне „златне грознице” о којој смо мало пре говорили, ствара се мит о Миди, легендарном претку фригиских краљева, који је желео да све што додирне буде злато. У народном предању Мида је првобитно оличавао мудрост и неизмерно богатство. С временом се та слика сасвим променила, тако да је он постао баш типичан пример људске лудости, а његова жеђ за златом, место да га учини паметнијим, само му је донела пропаст (в. Ајтремов чл. о Миди у Р — W, Realenz. стуб. 1526).

Најстарији подаци о његовом богатству налазе се код Тиртеја (Th. Bergk, PLG, II, fr. 12, 6: „Макар он био богатији од Миде и Кинире”) Аристофана (*Плујос*, 287 ст.), Платона (*Држава*, 408 В; *Законо*, 660 Е). По Ајтрему, хватање Силена, које је у традицији обично комбиновано са Дионисовим даром Миди да све може претворити у злато — и које је обесмртио Овидије — најраније се помиње код Теопомпа (Fr Gr H, II, fr 75 Јасову). Па ипак, та легенда морала је постати доста рано, свакако пре проналаска кованог новца, јер у њој нема ни помена о новцу него само о појединим златним предметима. Та легенда код Овидија (*Метаморфозе*, XI, 85—145) састоји се у овом:

Краљ Мида је вратио Дионису Силена, који је, пијан, био залутао у пољу, па га сељаци ухватили и довели Миди, а бог му из захвалности што је добро поступао према Силену допушта да зажели што год хоће и то ће му се испунити. Онда Мида зажели да све што додирне постане злато. Обрадован даром, он огледа тајанствену моћ на разним предметима (откида шибљику са цера, диже камен са земље, додирне грудву, убере класје, узме јабуку са дрвета, дохвати довратак, умива се водом и маша се јела које му доносе на сто). Када је хтео да једе и пије, он је видео какав је кобан дар добио. Запрепашћен и несрећан, готово пропао од глади и жеђи, он моли бога да му опозове дар. Дионис му испуни жељу. Мида је заронио у воду на извору реке Пактола и тиме се спасио, а река је од тада постала златоносна.

Мида је прототип тврдице у светској књижевности. То је први лакомац, златољубац (ако се тако може рећи), познат по имену. Њиме се завршава прва фаза у развоју тврдице. То је лик тврдице у свом најстаријем облику.

II

Обично се сматра (в. Ф. Енгелс, ор. с. р. 170—173) да постанак цивилизације означавају ове појаве: увођење металног новца (с чиме је у вези новчани капитал, камата и зеленашеће), појава трговаца као посредничке класе између произвођача, појава приватне својине на земљу и појава робовског рада као претежног облика производње. У ово доба се јавља држава у правом смислу. Сада настају градови, јер у критско-микенском периоду није још било градова него само критских „дворова“ и микенских „бурга“ — градића (в. С. И. Коваљов, *Ист. анти. обществa — Греция*, стр. 92). У вези с тим појачавају се и супротности између града и села, што је, опет, проузроковала трећа подела рада, тј. одвајање заната од пољопривреде.

Током VIII, VII и VI века брзо су расле производне снаге и усавршавале се многе гране производње познате још у критско-микенско доба и појавиле су се нове, као ливење на нов начин (ор. с. р. 119). Концентрација земље, која је изазвала огромно задуживање, спречена је у VI веку, али невоље ситних слободних произвођача није уклонило ни велико Солоново дело. Тада се увећао и број становништва због развитка поморства, индустрије, трговине и колонизације и растао је број робова.

Од свих тих економских чинилаца од највећег је значаја за развитак тврдичења и постанак типа тврдице појава кованог новца. С појавом златног и сребрног новца откривена је, по речима Енгелса (ор. с. р. 173), роба над робама, која у себи садржава све друге робе, чаробно средство које се по милој вољи претварало у сваку ствар жељену и достојну жеље. Ко га је имао, господарио је светом производње.

С појавом метала нађено је много погодније средство за размену робе. Племенити метали (злато, сребро, па и бакар) у почетку су, као што смо напоменули, служили као новац нековани, по чистој тежини. Видели смо да је у том периоду настало код људи лакомство, најбоље оличено у Миди. Међутим, тек појава кованог новца чини крупан корак у том правцу.

Мишљења о времену када се појавио новац слажу се, углавном, у науци. Тако, на пример, Глоц (в. *Travail dans la Grèce ancienne*, р. 85) држи да је ковани новац пронађен на граници грчког и оријенталног света у почетку VIII в. с циљем да се олакшају везе између Лидије и грчких пристаништа. Р. Пелман мисли да се употреба металног новца јавила најпре у Предњој Азији, односно у М. Азији, а да је ковање новца био проналазак колонијалне Грчке или њене лидиске позадине, ако не у VIII, а оно сигурно у VII в. (в. *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken welt*, р. 30). Коваљов сматра да су новац почели ковати у Лидији у почетку VII в. (ор. с. р. 117).

Али најправилнија схватања о појави новца има свакако Ха-зепрек (в. *Griechische Wirtschafts — und Gesellschaftsgeschichte*). По

њему појава кованог новца датира од почетка VII века у градовима Мале Азије. Док се новац тамо појављује током прве половине VII в., на копну и на Западу непознат је до средине тог века. Први новци у Грчкој били су егински (средина VII в.) и коринтски, а атински се појављују тек крајем VII века (в. стр. 151, 284 и 285).

По Хазебреку, новац се појављује постепено, у малим количинама, и не игра одмах тако велику улогу како неки мисле (стр. 144). Слично Хазебреку, и Хајхелхајм каже (о. с. р. 294) да се ситан сребрн новац појављује у већој мери после 560 г. када у привреди настаје појевтињавање, диференцирање и индивидуализирање. По Хазебреку, ковани новац у Атини, као и у Персији, употребљаван је у првом реду за војне потребе.

Појава кованог новца извршила је читаву револуцију у привреди. Поред својих позитивних страна, међу које спада и снажнији развитак трговине, новац је одмах испољио и своје негативне стране које су се одразиле врло поразно на људском моралу. Додуше, рђаво дејство злата и сребра на људски дух примећено је још и пре појаве кованог новца, и зато се рано појављује и осуда похлепности према злату. Али у периоду о коме говоримо те негативне особине развијају се још у већој мери.

Грамжљивост према богатству осуђује већ Хесиод, који напада непоштено богаћење (Послови и дани, 320, 352). Он је позивао људе на поштен рад који ће их учинити морално бољим. Презирање богатства налазимо затим код Архилоха (в. PLG, fr. 25, 1: „За Гига богатог златом ја не марим“). Тај опозиционарски став према аристократији и богаташима наставља Солон, који је шибао лакомство богаташа и осуђивао богаћење надопуштеним средствима. Он је истицао да богатство не спасава ни од смрти ни од болести (в. PLG, fr. 24). Моћ богатства нападао је и гномски песник Теогнид, претставник аристократије, који каже да никад нико није могао заситити своје срце богатством (PLG, 1157—1158). Он је ту већ заузео став против нових богаташа. Негативан став према богатству имао је и Симонид, који је истицао да је оно моћније чак и од мудрости.

Врло рано, још много пре постанка кованог новца, формирало се схватање у народним масама да своје имање треба рационално искористити, да велико богатство није добро и да је сиромаштво често боље од њега. То је схватање израз народног морала, који је по речима Ед. Нордена (в. Р. V. M. *Aeneis-Buch VI*, р. 288—289) старији од морала философа. Њега је током векова освештала традиција.

Још од најстаријег доба народ је стекао искуство да се поштенним трудом тешко стиче богатство. Појединцима је дошла онда у помоћ религија која је, осуђујући богатство, почела хвалити сиромаштво. У оно доба када се богатство нарочито бујно стварало (крајем варварства и почетком цивилизације) почели су појединци заузимати различит став: једни су га славили као највише добро, код једних је оно стварало завист и похлепу; други пак, гледајући

како се оно стиче безобзирним средствима, почели су да га мрзе и осуђују. Та, трећа врста људи, која је поникла у редовима самих богаташа, почела је из класних разлога показивати тежњу да се стицање богатства умери и ограничи. Међу њима су били мудраци, државници и мислиоци.

То народно негативно мишљење о богатству могло се учврстити тек у искуству VII, VI и V века, онда када се у друштву испојиле рђаве особине хрематистике, јер, као што каже Енгелс (*Пор. њор. њрив. сб. и грж.* Београд, Култура, 1950, стр. 170) моћ новца се није појавила никад више с таквом исконском суровошћу и насиљем као у том периоду његове младости када је после куповине робе за новац дошао предујам новца, а са њим камата и зеленаштво.

Ово народно схватање пратило је прве ликове тврдице још у фази раних деспотија Старог истока; затим у другој фази, у периоду тезоризације. Ти први ликови тврдице формирали су се у народним умотворинама, али су се почели појављивати и у књижевности. То народно схватање видимо изражено на крају многих „Езопових басана“. Оно се огледа и у поукама које жигошу мане првих лакомаца и тврдица.

Свемоћ новца опажали су сви знатнији људи а нарочито философи V и IV века. Констатацију да новац постаје људима узрок безбројних невоља налазимо најпре код Софокла (*Анџиџона*, 295—301):

За људе још не наста таква уредба
Да носи зло к'о новац. Тај и градове
Разорава, он људе гони из кућа,
Он племенита људска срца заводи,
И учи да на ружна дела пристају,
Он показа им начин сваког варања
И сваког делања обесвећивање.

(Препев Милоша Ђурића, Есхил—Софокле—Еурипид, *Огабране ѡраџеџије*, Београд, „Просвета“, 1948). Слично томе говорио је и Еурипид („*Феничанке*“, 439—440): „Новац је људима оно што је најдраже и има највећу моћ међу људима“.

Као одраз тог негативног дејства новца постала је и легенда о Ликурговим реформама у Спарти, по којој је он забранио употребу злата и сребра а допустио употребу гвозденог новца, као и изрека пророчишта да ће Спарту упропастити само среброљубље (*φιλохρηματία*). Утврђено је да су те реформе постале тек после V века, јер су у Спарти тек тада настале велике друштвене неједнакости (в. Пелман. *ор. с. I*, р. 83).

Изразит став према богатству које ствара новац имали су у V в. Демокрит, софисти и Аристофан, а у IV Платон и Аристотел.

Демокрит је увиђао да велико богатство није добро и да се оно не стиче на поштен начин (в. о том више у III глави). Софисти су за умереност, а нарочито нападају нерационално богатство. Тако је Горгија осуђивао неразумну употребу новца (в. Diels, *Die Fragm. der Vorsokr.*, II⁴, *Одбрана за Паламега*, В, 11а); а Продикова

је била мисао да су новац и богатство добри ако се умемо њима добро служити (*ibid.* В, 8). Аристофан је показао свој став у комедији *Βοίαισιβο*, коју је написао с тенденцијом да разбије снове о томе да је срећа у великом богатству; идеја његовог дела јесте да је сиромаштво прави добротвор људи, јер оно све тера на рад, док богатство разнежује људе.

Платон је најпознатији теоретичар античког, утописког социјализма. Он је имао правилан поглед на свет кад је писао да приватна својина рађа похлепу, егоизам и раздоре. Али он је, даље, сматрао да сва социјална зла долазе од жудње за богаћењем. Он је захтевао да се племенити метали, тј. златан и сребрн новац, искључе из унутрашњег промета, а да се уведе новац без вредности за иностранство, да би служио само за оно што је неопходно. Новац би на тај начин, као и трговина, престао да изазива похлепу и мамонизам. Платон је био и против зајмова на интерес. Он је описивао старо срећно доба (в. *Закони* 679, В-С) када није било новца, а на једном другом месту он даје карактеристику прљавих грабљиваца и новчаних скоројевића, који презиру све што се не може проценити новцем и што не доноси приход. Ту је он дао израза својој мржњи према новом друштвеном слоју занатлија, банкара и трговаца, као идеолог аристократије.

Аристотел се још више него Платон бавио економским проблемима у својим делима. Он је разликовао две науке: економику и хрематистику, од којих прва изучава богатство као употребне вредности, а друга богатство у новчаном облику. „У хрематистику Аристотел ставља трговину и зеленаштво. Право богатство се, по њему, састоји из употребних вредности. Док прибављање употребних вредности има своје границе, тежња за стицањем новчаног богатства не зна за границе” (*Островитјанов, Крајшак прејлед економике прејшкашш. формација*, стр. 89). Маркс и Енгелс су истицали да је Аристотел пронашао и то да је новац просто средство промета и да он постаје новчани капитал. Велики философ је сматрао да држава треба да ограничи обрт онде где се он врши ради „увећавања новца”, да иступи против „неморалне” употребе новца, против хрематистике, и да стави „меру и границу” егоистичним тежњама грађана. Аристотел је био и против тога да званична лица искоришћавају свој положај у државној служби за лично богаћање. У вези с његовим ставом против хрематистике стоји и његов став против вођа атинске робовласничке демократије.

Став киничара и стојичара, ма да се они ослањају на гледишта софиста у том проблему, значи још више скретање у правцу идеализма и у вези је са општом декаденцијом која почиње у епохи хеленизма. Познато је како су киничари проповедали прост и штедљив живот, а потсмевали се богатству и грамжљивости (уп. *Стоб. Флог.* 93, 35; 95, 21). Стојичари су захтевали умереност и уздржљивост, тежњу за богаћењем су осуђивали, а сиромаштво славили (уп. *Seneca*, ер. 85, 30; 87, 22, 28; *Диог. Лаерт.* VII 102; *Стоб. Есл.* II, р. 57, 18 w.). Став киничара и стојичара близак је ставу

хришћанских идеолога, следбеника потрошачког комунизма, који су нарочито много нападали богатство и среброљубље. Њихови писци су радо позајмљивали идеје од Платона и претставника киничке и стојичке школе.

У новије време тај став хришћана према богатству лепо је објаснио и истакао његов класни карактер Р. Ј. Випер (*Возникновение християнской литературы*, стр. 39—40): „Док филантропи новог доба, на пр. пуританци и квекери, теже скупљању богатства, славе га као дар божји и деле од њега сиромашнима, дотле су филантропи античког света пасивни; они гледају на богатство као на резултат људске неправичности, као на извор саблазни, као на пут греху и препоручују уздржавање од сујете повезане са старањем да се оно (тј. богатство) стиче и увећава”. Они чак мисле да добрим делима треба окајати грех који се састоји у томе што је неко богат. Робовласника привреда показала је своју неодрживост. Моралисти то формулишу сматрањем да је робовласнички поредак „неправичан”. Пошто су они део тог друштва, они не могу изићи из зачараног круга путем радикалне реформе, укидањем робовласништва и ропства; они изјављују да је богатство опасно, па чак и кобно по морал; у поукама на језику мистике та мисао се изражава као позив на молитву и покајање, као страшна опомена богаташима и величање сиромаштва као стања блаженства.

Једна од најнегативнијих последица појаве новца јесте појава зеленаша. Њега жестоко осуђују сви моралисти од Платона и Аристотела па све до хришћанских писаца. Ништа не мења ствар што је зеленашење постојало и много пре тога, као и касније у епохи феудализма и капитализма. Зеленашење је карактеристични пратилац новчане привреде и оно у антици доживљава своје цветање у V и IV веку. Стога је потребно задржати се мало и на појави мењача, зајмова и камате.

Професију мењача новца, која дотле није постојала, условио је проналазак кованог новца, а то због тога што су право ковања новца имале многе државе, градови и храмови. Пошто је било разноврсних новчаних јединица, делатност мењача добила је велики значај и много се развила у Атини и другим грчким градовима. Од тих мењача постали су први светски банкарски, јер су они почели да дају новац на зајам и да врше разне операције. Мењачи су названи *трапезити* по мењачком столу (*трапезα*).

Те најстарије „банке” сразмерно су касно постале. Прави трапезити јављају се тек крајем V века⁸⁾, а то значи знатно касније него у области Еуфрата и Тигра (в. Хајхелхајм, о. с. р. 352—353). Међутим банкарски послови у Месопотамији, као и уопште на Старом истоку, били су исти у VII в. као и у другој миленији (*ibid.* р. 349). У поређењу с грчким банкарима ти вавилонски трапезити,

⁸⁾ Тако мисли и Глоц, који каже (о. с. р. 364) да је најстарија банка у Атини с краја V века.

који се јако ослањају на земљишни посед, једва да се могу назвати банкарима, као што добро примећује Хајхелхајм (II, p. 1044).

Све до краја персиских ратова важила је у привреди тезоризација, тј. новац се скупуљао, али њиме нису вршене разне операције. Тек половином V в. и нарочито у IV в. новац се претвара у плодноносне капитале (в. Глоц, о. с. р. 286). По Хазебреку (о. с.) тек у доба персиских ратова чује се о камати, зајму и имању у новцу. Уз професију мењача развила се постепено и професија зајмодаваца и поверилаца, појава камате на капитал и зеленашење. Наравно, то не значи да се камата није раније појављивала. За позајмљивање с каматом знали су још Хананци, Феничани, Хети, Египћани и у Месопотамији (в. Хајхелхајм, р. 63, који додаје да је на Старом истоку била уобичајена и камата на камату, р. 146). У Месопотамији су свештеници, још пре Хамурабија, заједно с трговцима, позајмљивали жито и новац уз велику камату и богатили се на тај начин. Зеленашење се, исто тако, помиње раније но у Грчкој, на пример, у *Библији*. Један од најстаријих података налази се у *Књизи пророка Амаса* (VIII, 4—6). Он је опомињао Израјљце да буду благи према сиромасима у зајму и да им не узимају камате (уп. Ed. Meyer, *Gesch. des Altertums*, II 2, p. 317). Хајхелхајм чак тврди (о. р. с. 224) да се камата на капитал и у Грчкој појављује у другој половини VII в., мало пре Солона, у Атини и Мегари. Стога ми сматрамо да мишљење Глоца и Хазебрека треба мало кориговати, јер су зајам, камата и зеленашење, који достижу своје пуно развиће у V и IV веку, свакако још током VII и VI в. добили своје зачетке.

Зајам се грчки каже δάνειον, одакле δανείζων и δανειστής као називи за зајмодавца. У Хомерово доба за зајам је употребљаван израз χρέος. Као реликвију његову налазимо код Аристофана (*Обл.* 240) реч χρεῖσται у значењу „зеленаши“, ма да она значи и „дужници“. Главни назив за интерес код Грка био је τόκος, што значи младунче. Та реч означава од чега је интерес постао, а тако је било и код Сумераца и Египћана, где је такође младунче од стоке назив за интерес (в. Хајхелхајм, о. с. р. 114).

Док за „новчаног човека“, тачније за мењача, банкара имамо само израз τραπεζίτης, за позајмљивача, односно зеленаша имамо неколико назива: δανείζων, δανειστής, τοκιστής, ὀβολοστάτης, τοκογλύφος. Први по Ф. Бодрију (в. његов чл. foenus у D-S, *Dict. des ant. gr. rom.* p. 1214) означава капиталисту који оплођује свој новац. Слично њему, други назив означава позајмљивача новца богатијег у капиталу (в. Хајхелхајм, о. с. р. 359). Трећи назив по Хајхелхајму (*loc. cit.*) означава чистог позајмљивача новца, док је по Бодри-у (*ibid.*) он синоним првог назива, али у мало презривом смислу. Четврти назив значи по Хајхелхајму (*ibid.*) надрипозајмљивач, а у речнику Лидел-Скот стоји да тај назив значи ситан зеленаш. Пети назив означава прљавог зеленаша и он са четвртим називом има најгору репутацију. По Хајхелхајму (*ibid.*) скоро сви ови називи настали су у периоду од Писистрата до Александра, када су настали нови

појмови у вези са имовином и банкарским пословима а стари делом изменили свој смисао.

Како су првобитне банке биле у рукама приватних људи, то је била згодна прилика да жеђ за новцем и богатством добије свој пуни замах. Томе је ишла у прилог и чињеница што је новца у ондашње време било мало⁹⁾ и улагао се са великим ризиком, због чега су и камате биле врло високе. Махинације и шпекулације поверилаца и зеленаша истакле су их са њиховим познатим негативним особинама. Они су постали страх и трепет за дужнике, што се лепо види из Аристофанових комедија, нарочито из *Облакиња* (ст. 17—18, 240—242, 1131—1141, 1155—1157). За „новчаног човека” су у исти мах везане и друге негативне људске особине, које настају у процесу богаћења, као што су себичност, користољубље, закидање, морална неосетљивост и безобзирност, подмићивање, корупција, паразитство. Зеленаш постаје тип човека кога обузима страст за стицањем.

Суштину зеленаштва дао је Маркс са ненадмашном снагом: „У историским почецима капиталистичког начина производње, — каже он, — а сваки капиталистички скоројевић проживљава индивидуално овај историски стадијум — нагон за богаћењем и тврдицење преовлађују као апсолутне страсти”. (*Кайшиал*, I, стр. 491). А ово готово исто тако важи и за „новчаног човека” из епохе постанка робовласничке привреде.

Маркс на другом месту истиче како је новац и сам роба, спољашња ствар која може постати свачијом приватном својином и да на тај начин друштвена моћ постаје приватна моћ приватног лица. „Чим се укаже могућност да се роба задржи као прометна вредност, или прометна вредност као роба, буди се и похлепа за златом. Ширењем робног промета повећава се моћ новца, тог увек приправног, апсолутно друштвеног облика богатства” . . . „Нагон за згртањем блага од природе је неумерен. У погледу на квалитет или на облик, новац је безграничан, тј. он је општи претставник материјалног богатства, јер се непосредно може да претвори у сваку робу” (о. с. р. 87 и 88).

Маркс је такође дао мајсторску анализу зеленашеве страсти: „Ко хоће да задржи злато као новац, а стога као елеменат згртања блага, мора спречавати његово прометање, мора га спречавати да се као куповно средство не раствори у средство ужитка. Због тога згртач блага и жртвује своја телесна уживања златном фетишу. Јеванђеље самоодрицања за њега је озбиљна ствар. С друге стране, он може одузети од промета у новцу само оно што му дадне у роби. Што више произведе, то ће више моћи да прода. Због тога су радиност, штедљивост и тврдицење његове главне врлине, а

⁹⁾ Маркс о томе каже: „Што је робни карактер производа мање развијен, што је прометна вредност мање загосподарила производњом у целој њеној ширини и дубини, то се више новац испољава као право богатство” (*Кайшиал*, III, стр. 519).

много продавати, мало куповати, сва његова политичка економија” (о. с. р. 89).

Појава зеленаша дала је нову садржину типу тврдице. За развитак лакомца и тврдице врло је карактеристична ова нова професија. Претставници осталих друштвених слојева у робовласничком друштву не могу нам дати тако јасну слику, тако франпантан и рељефан пример како постају негативни друштвени типови у вези са постанком новца и на девизи: што више стичи, што мање троши.

Зеленаши и уопште људи који се баве зеленашењем радо су и често приказивани у комедији. Изгледа да је њихов лик потпуно формиран у V или најкасније у IV веку, и да га по њему обрађују и аутори из познијих векова. Да је зеленаш приказиван као среброљубац *par excellence* навешћемо неколико примера:

Полукс међу називе за лакомца наводи реч *ὀβολοστάτης* (III 112). По тој чињеници изгледа да је ово најважнији варијетет зеленаша. Поред именице *ὀβολοστάτης*, која означава мушкарца, код Полукса имамо и назив *ὀβολοστάτις* (=зеленашица) која означава жену.

Зеленаш као лакомац често се појављује у атичкој и римској комедији, у Теофрастовим *Καράκτιερима*, у делима атичких беседника (в. Демостен XLV, 70), свакако и у дијатриби, јер видимо да се често јавља у делима грчких и римских писаца који су имитовали овај књижевни род.

Неки комедиографи писали су чак комаде под насловом *Τομιστής* (Алексид, Никострат). У неким комадима зеленаш се само узгред помиње, као у Аристофановим *Облакињама* (ст. 1214, 1155—1156). У некима његов лик је рељефнији, као у фрагменту из Антифанове драме *Νεοττίς*. Код Плаута видимо зеленаша у јаркој боји у „*Куркулиону*” (IV 2, ст. 501—511.). „Ви сте за мржњу, зло и досаду, а нисте ни за какво добро . . . На исто вас стављам и ценим: врло сте слични њима (подводачима). Ови се бар на тајним местима продају, а ви на самом тргу. Ви каматом, а они рђавим саветом и развратом растржу људе. Као врелу воду да је хладна, тако ви сматрате законе”. Зеленаш је, изгледа, највише био приказиван у Грчкој у IV веку. Могуће је да се на узоре из тога доба односе и ликови зеленаша код хришћанских писаца IV в. н. е., ма да они овде добијају нове црте¹⁰).

Да зеленаш има не само особине лакомца него и особине правога тврдице, можемо тврдити на основу података код Теофраста и Полукса.

Код првога је карактеристична чињеница да се зеленашењем баве праве циције, а не лакомци. Теофрастов *μικρολόγος* (К. X, 2, 10, 11), између осталих својих мана, „још у току месеца оде своме

¹⁰) Тако Василије у делу *Χομιλιја πρoίβiv зеленаша* показује до каквих све недаћа долази онај ко узима зајам, а Григорије из Нисе у спису под сличним насловом слика муке зеленаша у овом животу и најављује казне које га очекују у оном.

дужнику у кућу и тражи од њега интерес од пола обола"; он је „у стању да дужнику заплени ствари што није на време платио дуг и ударити му интерес на интерес". А *ἄλιςτος* (XVIII 5), који је истовремено и тврдица и неповерљив човек, „тражи интерес пред сведоцима од оних који му дугују новац". Насупрот томе, Теофрастови лакомци (IX и XXX) не дају другим људима новац на зајам, него га сами узимају и то на бестидан и сраман начин.

Код Ј. Полукса (III, 115—116) сажета слика циције такође углавном приказује зеленаша: . . . „закопава новац, чува благо, стражари над новцем, не спава због чувања, сасвим предан *кеси*, *гаје* на зајам са земаљском (обичном) *камајом* (*δαρείζων ἐγγυα δαρείσματα*), са *иоморскоу* < *ризичном* > *камајом* (*Ναυτικὰ*) и уз *залог* на *брод* (*ἐκδόσεις*), *ризикујући* на великим *камајима*, с надом на добит. Пре би неком дао крви него новац. *Дави* и *туши дужнике*, *одводи* оне који нису *ишли* дуі на време (*ἀπάγων ὑπερηέρους*),”¹¹).

Истина, могло би се рећи, Полукс је тек из друге половине II в. н. е. Међутим, највероватније је да је он узео податке код комедиографа IV века, који су приказивали прилике из савремене друштвене стварности, а зна се да су трговина и зеленаштво највише били развијени у V и IV в. у Атини¹²). То можемо тврдити и на основу једног места код Хајхелхајма (в. стр. 361 о. с.), који каже између осталог да су *τόκος τόκου* и *ναυτικόν* појаве из класичног периода. Сем тога и описи лакомца и тврдице код Полукса потсећају много на описе у *Никомаховој Еписти* и другим етичким делима из доба које је савремено средњој и новој атичкој комедији, и по томе можемо претпоставити да је Полукс користио и Аристотела.

На основу података код Теофраста и Полукса сматрамо да можемо закључити да је зеленаш имао и особине правог тврдице, ма да се он више истицао грамжљивошћу на „срамни” добитак, него ли закопавањем и чувањем блага.

Па ипак, остаје нам необјашњива једна чињеница: најважније тврдице које познајемо из антике нису зеленаши него обични грађани поседници. Откуда то? На то бисмо ми овако одговорили: Зеленаш-тврдица био је актуелан до Александровог доба. Онда се мења ситуација у вези са политичко-социјалним приликама. Атина сада губи свој значај. Њена привреда опада. Долази време када ни давање на зајам није више рентабилно. Време богаћења, грамжљивости и зеленашења престаје. Настаје доба повлачења у себе и напуштање економско-друштвене позорнице. Новац се чува и закопава. То раде чак и богати људи, а не само сиромашни или средњег стања. Људи почињу да тврдице или што су осиро-

11) Подвукао Б. С.

12) То се може закључити и на основу тога што су Полуксови извори били радови Аристофана из Византије, Дидима, Трифона, Памфила, све аутора из раног хеленизма (в. Schmid—Stählin, *G. d. gr. L.* II 2, p. 877).

машили, или што се стварно боје да ће осиромашити. Ово стање у Атини после Александра запазио је добро Глоц (о. с. р. 398—399).

Сем тога треба имати у виду и чињеницу да су „новчани људи“, бар у прво време, играли углавном прогресивну улогу. Ми видимо да први банкари уживају велики углед у друштву. Рђаву репутацију добија ситни мењач. Зеленашењем се још више озлоглашавају људи којима давање зајама није позив него се њиме узгред баве.

Овде би можда било умесно рећи и неколико речи откуда је баш у Грчкој дошло до обиља тврдица. О томе су писали поједини писци, а нарочито В. Еренберг. Он је истицао чудноват контраст који постоји, с једне стране, између изванредне штедљивости и скромних захтева у животу просечног Грка и, с друге стране, њихове страсне жеље да постану богати и склоности према лакомству и тврдичењу (the People of Aristophanes, p. 169, 160 и 184¹⁴).

Наравно, појава тврдичења, тако изразито претстављена код Грка речју *φιλαργυρία* (= среброљубље) у друштвеном бићу и у његовом одразу у књижевности, може се правилно објаснити само кад се пође од начина производње дотичне епохе. Али је очигледно да је у Грчкој велику улогу одиграо и рационализам, који је једна од битних црта грчког народног духа и који се огледа у њиховој тежњи да свему даду изглед разумности, умерености, у етици као и у уметности.

III

Да би нам било јасно гледиште античких писаца на извесне појаве код тврдице, морамо имати у виду дубоко класни карактер који се одразио у развиту овог друштвеног типа.

Класна борба од VII в. па надаље прво између аристократа и народних маса, затим између робовласника с једне и слободне сиротиње и донекле робова с друге стране, оставила је неизгладив траг у идеологији аутора из робовласничког друштва. Аристократи, који су спочетка имали готово све у својим рукама, губе све више свој политички утицај. Њихова моћ ослањала се на њихово богатство, наслеђено а не стечено, које се дуго времена састојало поглавито у њивама и кућама, а мање у новцу. Велика промена настаје у VI в. у том погледу. С Клистеновим реформама аристократија је дефинитивно потиснута у Атини, а од Аристи-

¹⁴) У вези с овим навешћемо интересантно излагање франц. психолога Л. Дига (в. његово дело „Les passions, p. 38) о постанку тврдице, мада се о њему може дискутовати: „Тврдице се не среташу, као што би се могло помислити, међу онима који највише рукују новцем (банкари) или који су највише радили и мучили се, него међу онима којима недостаје иницијатива и који се противе раду, на пример, ситни рентиијери. Њих има мало или нимало у Америци, у раси предузимљивих и смелих емиграната; они обилују у Француској. То је грађански порок”.

довога доба, када су све функције у јавном животу постале приступачне сваком грађанину, на место племића долазе нови богаташи, скоројевићи, из индустриско-трговачких редова. Али, иако лишени власти, аристократи ипак не силазе са позорнице јавне делатности. Нарочито је јак њихов утицај у идеологији робовласничке класе. Светећи се својим противницима, људима од зараде, они дају тон друштвеном погледу на свет и гледишту на лакомство и тврдичење, као на нешто срамно и ропско.

Презирање које аристократски кругови показују према занатлијама и трговцима види се и по њиховом ставу према „новчаном” човеку, зеленашу, у коме се претежно испољио среброљубац. У Риму, као и у Грчкој, физички рад сматран је за срамоту и за ствар робова и занатлија. Само су више класе признаване за способне да управљају државом. Интелектуални рад робовласници су сматрали срамотним утолико уколико је то био професионалан рад, везан за плату. У Хомерово доба на рад се није тако гледало. Касније, у доба развијеног робовласништва, презрив однос према робовима као бесправним бићима и свој њиховој делатности прешао је и на слободне занатлије (в. Сергеев, *Ист. греч. Греи*, стр. 246).

Робовласници, тачније речено горњи њихов слој, сматрају она занимања која служе заради, као и она која закон прогони, као неслободна, неплеменита и ропска, што и значи придев ἀνελεύθερος, пошто они сматрају да је ἐλεύθεριος (= слободан, племенит, дарежљив) само робовласник. Нарочито су били презирани послови при којима се стиче новац. Под изразом ἐλευθεριότης стари Грци су замишљали стање и врлину који се могу превести са „слободно стање”, „отмено осећање”, „племенитост”, „дарежљивост”, а под изразом ἀνελευθερία стање које није достојно слободног човека, неплеменитост, нискост, ропски дух, ропско занимање, тврдичење. Први израз је, према томе, као врлина приписиван слободном човеку (грађанину) а други робу.

Тај робовласнички поглед на свет потиче од земљопоседничке аристократије, чије се класно становиште одразило и касније у подели вештина, наука и уметности на слободне (*artes liberales*) и на неслободне, ниске и прљаве (*illiberales*). Таква схватања налазимо код Платона, Аристотела — мада је он идеолог средњих слојева робовласника, — па и касније, нарочито у Риму.

Платон, философ-идеалиста, супростављао је моралу народне масе морал аристократа. Он је сматрао да богатство и врлина не могу ићи заједно. Он је богаташе презирао, а сиротињу мрзео (в. Розенберг, *Ист. њол. ек.* стр. 11). Платон је сматрао да се људски егоизам појављује због несхватања правог смисла врлине и срећног живота. Он је имао повољно мишљење о земљорадњи у погледу морала, а неповољно о занату, трговини и „новчаном” послу (в. *Закони*, V, 743 Д). Он је сматрао да ниједан низак и прљав пут стицања имовине није допуштен, јер ништа није супротније племенитости осећања него механичка и ропска занимања, и да се

треба чувати да се тако не скупља имање (Зак. V 11, 741 E). Платон је сматрао за главне врлине праведност, племенитост (ἐλευθεριότης) и великодушност, а као главне мане неправду, неплеменитост (ἀνελευθερία) и малодушност (в. Аристотел, *О врлинама, и манама*, 1249 в — 1250а).

Изразито аристократска је и теза коју заступа Ксенофонт у *Економику* (стр. 80): „Земљорадња је мајка и хранитељка осталих вештина”; кад она напредује, и остале напредују; кад она опада, и остале опадају. У складу с тим он је, заједно с Платоном, био идеолошки претставник оне реакције која настаје у економском животу после слома атинске империје крајем V в. и која је имала за циљ заштиту натуралне привреде и рестаурацију аристократије, премда Ксенофонт није био против новчане привреде.

Аристотелова схватања су још конкретнија. Он употребљава израз ἀνελευθερία као општу карактеристику за тврдичење, за које се иначе узима реч φιλαργυρία (код комедиографа и другде). Он даје ову дефиницију: „Особина је тврдичења да се изван свега цени новац и стицање не сматра за замерку; а живот достојан најамника и роба, прљав, без честољубља и слободе. За тврдичењем иде ситничарење, зलोвоља, малодушност, понизност, неумереност, неплеменитост, човекомрштво” (*О врлинама и манама*, 1251 в). Слично Аристотелу, и Теофраст употребљава ову реч за означавање једне врсте тврдичења (Кар. XXII, 1): „Ανελευθερία је потпуно гушење честољубља онде где се ради о издацима”.

Поводом карактеристике лакомаца он каже (*Еп. Никомахова*, IV 3 1121в — 1122а): „Други, опет, претерују у узимању одасвуд и свега, као што су они људи који се баве ропским пословима (ἀνελευθέρους ἐργασίας ἐργαζόμενοι), сопственици јавних радњи (πορνοβοσκοί) и сви њима слични, и зеленаши (τομιστάι) с великим интересом. Јер сви они узимају откуда не треба и колико не треба узимати. Изгледа да је њима заједнички сраман добитак (αἰσχροκέρδεια), јер сви они због добити, и то мале, задобијају прекоре”. Слично овоме Аристотел се изражава и у *Рейторици* (II 6, 1383 в): „Срамота је и стицање од малог, срамног или немоћног, као што су сиромаси и умрли, откуда пословица „од мртваца носити”. Јер (то потиче) од лакомства и тврдичења (ἀπὸ αἰσχροκέρδειας καὶ ἀνελευθερίας.). Исто тако срамота је да онај ко је у стању не помаже новцем другога или да га мање помаже. (Срамота је) и бити помаган од оних који су сиромашнији. И узимати зајам... Све су то знаци тврдичења”¹⁵). Према томе, код Аристотела видимо јасно изражене назоре робовласничке класе на „срамна” и „ропска” занимања и друштвене слојеве.

Као што смо видели на примерима код Аристотела и Теофраста, реч ἀνελευθερία значи тврдичење али у ширем смислу. То се лепо види на другим местима у *Никомаховој епитици* (IV 3).

¹⁵ Аристотел је свакако, пишући ове редове, имао у виду лик тврдице у књижевности.

Излажући своје погледе на „срамне“ позиве, Аристотел каже даље ово: „А оне који узимају на велико одакле не треба и што не треба узимати не зовемо тврдицама, као што су тирану, који градове разарају и храмове пљачкају, него их пре називамо невалјалцима, безбожницима и неправедним људима“. Код човека трезвена и реална духа, као што је био овај Стагираинин, доста је чудна и необична ова класификација (на истом месту): „Али коцкар, крадљивац и разбојник спадају у тврдице, јер теже срамном добитку, ћара ради, и једни и други се труде и стичу замерке, а неки се упуштају у велике опасности због добити“¹⁶).

Схватања земљопоседничке аристократије, кивне на нову класу занатлија, трговаца и банкара, допиру све до Цицерона (*De officiis*, I 42), па и касније. Цицерон, претставник сенаторске аристократије и конзервативац, сматрао је да рад занатлије понижава слободног човека, јер, по њему, физички рад претвара човека у роба. У његовим делима имамо одраз ранијих схватања, јер он уствари излаже гледишта грчких философа из доба цветања робовласничке демократије и из доба хеленизма, само нешто модификована. Насупрот старим Грцима, Цицерон је био за крупну а против ситне трговине, а сагласно њему савременим економско-социјалним приликама (в. Хајхелхајм, о. с. р. 597: „У Риму је пољопривреда важила као једино занимање достојно човека који припада сенаторском кругу“).

Као занимања недостојна слободног човека Цицерон је сматрао царинике, зеленаше, људе који раде под најам или се купују, ситне трговце и оне који се баве пословима за задовољавање чулних уживања. По њему, радионица не може имати ништа племенито. Насупрот поменутиим позивима, он у племенита, слободна занимања убраја занате и вештине „у којима је или већа разборитост, или се стиче велика корист“, као што је медицина, архитектура, изучавање слободних вештина, па чак и крупна трговина, која доноси обилне приходе „Али од свега чиме се нешто зарађује ништа није боље, нити плодније, нити слађе, нити пак достојније слободног човека од земљорадње“ — закључује Цицерон

Та идеологија огледа се и код Полукса мада је он живео још позније. Он у срамна занимања, односно друштвене редове, рачуна не само блуднице, хетере, бордеље, подводаче (VII 201). У лакомце и среброљубце он убраја и мењача (III 84—85) и зеленаша (*καὶ ὁ δαυειστής . . . τοκιστής, τοκογλύφος, τοκίζων . . . ὀβολοστάτης*) порезника-цариника (IX 32: *τελώνην . . .*), ретора и демагога (в. IV 36, VI 190—191), софиста (IV 43), па чак и краља (I 42; уп. Соф. Антиг. 1056)¹⁷).

¹⁶ Овде Аристотел није узео у обзир другу, претежну, страну тврдице — да чува и штеди. Јер, ако се по овоме суди, коцкар, крадљивац и разбојник пре су расипници него тврдице.

¹⁷ Лукијан из Самосате приказује и философа као изразитог среброљупца. Иако се то односило на философе-епигоне из доба све дубље кризе робовласничког поретка, ипак треба имати на уму да су се средња и нова атичка комедија већ ругале таквим философима.

Насупрот етици аристократа и схватањима богатих робовласника из занатлиско-трговачких редова снажно се назире и једно, треће, гледиште, средња линија, по којој је најбоље оно што је средње. То гледиште се поклапа са начелом умерености и разборитости које је урођено рационалној природи грчког националног карактера. У његовој пројекцији, као што смо напоменули, осветљава се и објашњава тврдица и његов порок.

Најистакнутији идеолог тог средњег слоја робовласничке класе био је Аристотел. Али та средња линија провлачи се још од Солона; њу заступају Фокилид, Демокрит, софисти, Еурипид, (уп. В. Еренберг, о. с. р. 183).

Мада Солон не употребљава реч *μεσότης*, како примећује поменути аутор (о. с. р. 284, пр. 40), многи његови стихови доказују да се он држи тог начела. Припадајући средњим грађанима по имању и начину живота, Солон је критиковао похлепно стицање богатстава и залагао се за умереност.

По Розенбергу (в. о. с. р. 6—7), Солон је припадао „златној средини”, табору нових богаташа, трговаца. То тврђење је противречно, јер Солон није могао да напада богаташе чијем табору и сам припада. У његово доба богаташи су били поглавито аристократи који су поробили земљораднике. Богаташи из редова занатлија, трговаца и мењача истичу се у већој мери доцније, у V и IV в., те ће против њих иступати Платон и Аристотел.

После Солона долази песник гномске елгије Фокилид, који је за најбоље друштвено стање сматрао средње стање (в. Th. Bergk, PLG, fr. 12).

Демокрит, који живи у доба привредног просперитета и наглог богаћења, гледао је врлину у умерености и разборитости. Он каже: „Срећан је онај који има имање и памет, јер се лепо користи њиме употребљавајући га на оно што му треба... Нити је богат онај коме нешто треба, нити сиромаш коме не треба” (в. Diels, *Die Fragm. der Vorsokr.* В, 283). Демокрит није био против богатства него само против неумереног богаћења и нечасне добити. „Жеђ за новцем, ако се не ограничи, много је гора од крајњег сиромаштва. Јер веће похлепе изазивају веће потребе” (ibid. В, 219). „Нечасни добитак доноси штету врлини. Богатство стечено нечасним путем носи на себи врло упадљиву мрљу”.

Став Демокритов објашњава се тиме што је он поникао у средини која се истицала страсном политичком и идеолошком борбом. Он је лепо увиђао незгоде слободне сиротиње, као и обест богаташа, и стога заузимао став сличан ставу Солона и, касније, Аристотела.

Слични Демокритовим назорима су и назори софиста. Горгијино и Продиково мишљење већ смо видели (II глава). Заузимајући сличан став према неумесној и претераној штедњи, софист Антифонт је дао, у виду изобличавања те мане, један од најстаријих ликова тврдице (в. Дилс, 53 и 53а).

Еурипид излаже идеје у корист „средњака” у трагедијама *Еол*, затим у *Прибељницама* (ст. 238—245), где Тезеј говори: „Од три дела грађана, богати теже само умножавању свога богатства и стога су некорисни; сиромашни завиде богатима и, обманути говорима својих рђавих вођа, управљају своје жаоке против имућних; само трећи део грађана спасава град и одржава поредак који је град завео”. Друга је ствар да ли су то биле идеје самога Еурипида, но како је он био близак софистима, можемо и то претставити.

Што се тиче Аристотела¹⁸⁾, идеолога многобројних, средњих слојева робовласника, он је сматрао да људи који имају велико имање све потчињавају заради, да они газе друштвене традиције и да се одликују вештачким или трговачким начином стицања богатства, зеленаштвом и шпекулацијом. А на сиромашне људе, којих се бојао, он је гледао као на људе неспособне за управљање.

Аристотелов идеал били су „средњи” грађани, њему је било стало до интереса средњих градских и сеоских слојева. Наравно, и тај његов став имао је класно обележје, како је указао Кечекјан (в. *Учиње Арист. о јосугарцима и њима*, стр. 124): „Да би ублажио супротности између робовласника и слободне сиротиње, Аристотел позива робовласнике на умереност, осуђује њихову тежњу према неумереном богаћењу, бојећи се пооштравања класне борбе”. Циљ развијања и васпитавања врлине пријатељство њему је био да би се отстранили раздори међу грађанима и класна борба међу слободнима (в. исто дело, стр. 140).

По Аристотеловој етици, умереност и средина су највеће добро. По њему, средње је оно што је правично; и према томе начелу формирани су и његови погледи на организацију државе. Он је, као што ћемо видети ниже, и систем врлина и порока тако постављао да се једна врлина налази у средини између два порока супротна њој. На пример, врлина слободно стање (племенитост, дарежљивост) налази се између порока тврдичење и порока расипништво.

Исто тако су карактеристична и гледишта античких идеолога на однос између врлине и мане уопште и посебно на однос између тврдице, с једне стране, и штедљивца, дарежљивца и расипника, с друге стране. То се најбоље види у делима Аристотела и његових следбеника. А још пре њих такве податке налазимо код Аристофана.

Аристофан наводи (*Богатство*, 237—248) као порочне људе тврдицу (*φειδωλός*) и распикућу (*παρρηλῆξ*), а као исправног човека умерењака, тј. оног у средини међу њима (*μέτρος*). Према томе Аристофан осуђује тврдичење и расипништво, а даје за право умереном човеку, као што ће то и Аристотел радити.

¹⁸⁾ Унеколико и Платон је заступао овакве идеје. Он је за то да се законодавац држи онога што је умерено (Зак. 691 D); он је за то да се за облик владавине узме средина између најдеспотскијег и најслободнијег (З. 701 e); он пледира за праву средину између монархског и демократског устава (ib. 756 e).

Аристотел је, као што смо рекли, највише расправљао о оваквим проблемима. Он сматра (в. Ет. Никомахова, IV 1 и 3) да је тврдичење мана, чија је супротност расипништво, а њих спаја врлина слободно стање. На другом месту у истом делу (II 7 1107в) он каже: „Слободно стање је средина у давању и узимању новца, а расипништво и тврдичење су претеривање и недостатак”.

Слободно стање (ἐλευθεριότης) он овако приказује (ib. IV, 1 и 3): „Изгледа да је слободно стање средина у односима према новцу. Слободан човек се не хвали ни ратничким делима, нити оним у чему разборит, нити у суђењима, него у давању и узимању новца и то више у давању... Пошто је слободно стање средина у давању и узимању, слободан човек ће и давати и трошити на шта треба и шта треба, слично у малом и великом... Слободан човек је према тврдици расипник, а према расипнику тврдица”. „Слободно стање је средина између расипништва и тврдичења; то су страсти око новца” (*Вел. еџика*, I 23, 1192а). „Слободан човек, који је за похвалу, у средини је међу њима. Ко је он? Онај који троши на шта треба, колико треба и када треба” (на истом месту). „Особина је слободног стања да се троши новац на оно што је за похвалу и да се даје на оно где треба трошити, бити на помоћи, бити човекољубив и не узимати одакле не треба. Слободан човек је чист и у оделу и у кући” (*О врлинама и манама* 1250в). „Слободно стање прати мекота нарави, лепо опхођење, човекољубље, милосрђе, љубав према пријатељу, странцу и лепом” (ibid).

Расипништво Аристотел овако описује: „Расипништво (ἀσωτία) претерује у давању и неузимању, а узимањем изостаје... Расипник претерује у давању, а изостаје у узимању” (*Еџика Ник.* IV 1 и 3). „Расипник у стицању мање ужива него што треба, а у губљењу мање се жалости него што треба” (уп. *Еџ. Еугем.* III, 4). „Расипник троши на оно што не треба, више него што треба и када не треба” (*Велика еџика*, I 23, 1192а).

Насупрот тзв. слободном човеку и расипнику Аристотел овако приказује тврдичење (*Еџ. Ник.* IV, 1 и 3): „Тврдичење давањем изостаје, а узимањем претерује”... „Тврдица претерује у узимању а изостаје у давању”. „Тврдица је онај који у стицању више ужива, а у губљењу се више жалости него што треба” (*Еџика Еугемова*, III 4). „Тврдица... не троши на оно што треба, колико треба и кад треба” (*Велика еџика*, 1192а).

Јулије Полукс је у свом *Ономастичкону* резимирао схватања античких писаца. Његова тврђења су слична Аристотеловим. Насупрот лакомцу он ставља отменог, великодушног човека (III 114), „који је изван ситне добити, бољи од новца и не мења новац за добро; који врлину сматра богатством, не тежи ни за каквом добити која је у вези са срамотом, који радије даје за шта треба него што узима од чега не треба”. А насупрот правом тврдици он истиче слободног човека, дарежљивца (III 118), „који помаже оне којима је потребно и дели од онога што има”. Насупрот тврдици у негативном смислу и Полукс наводи расипника

(III 117). Као што видимо, овај аутор не узима у обзир штедљивца. Он разликује две врсте „слободног” човека: отменог и дарезљивог.

Тај став античких аутора према врлинама и манама види се и из *Анџолооџје* Јована Стобљанина. Насупрот „Правди”, за коју се дају одабрани примери у IX глави, он X глави даје наслов „О неправди, среброљубљу и лакомству”, а насупрот XV глави („О расипништву”) он ставља XVI главу — „О тврдичењу” (*Περὶ φειδωλίας*).

Као што се види из ових излагања, ова гледишта о врлинама и манама носе изразито класни карактер. Пороци којима се баш робовласници (тј. имућни слојеви међу њима) истичу јесу расипништво и среброљубље, а њихова врлина је племенитост, односно дарезљивост. Врлина је много ређа, зато се поставља од стране моралиста као узор коме треба тежити. Карактеристично је, међутим, да се штедљивост не наводи као врлина него као мана тврдичење, другим речима као једна његова врста, као почетни његов стадиум. То се лепо види код Полукса и другде.

IV

За постанак и развој типа тврдице карактеристична је та околност да у грчком језику постоји преко тридесет назива и атрибута за означавање тврдице. Сви су они постали отприлике у периоду од VII до IV века, тј. у доба полета и цветања робовласничке привреде и друштвеног живота. То обиље назива је такође доказ за постојање читаве скале тврдица, разних њихових нијанса и варијетета.

Ти називи овако иду азбучним редом: *αἰσχροκερδής, ἀκριβής, ἀναίσχυντος, ἀνελεύθερος, ἀπληστος, γλίσχος, γνίφων, ἐρασιχρήματος, θησαυριστής, θησαυριστικός, θησαυροποῖός, θρίψ, κερδαλέος, κίμβιξ, κνιπός, κυμινοκίμβιξ, κυμινοπρίστης, κυμινοπριστοκαρδαμογλύφος, μικρολόγος, μικροπρεπής, ὀβολοστάτης, πλεονέκτης, ρυπαρός, ταμειυτικός, τοκογλύφος, φειδωλός, φιλάργυρος, φιλοκερδής, φιλοκτέανος, φιλοκτήμων, φιλόπλουτος, φιλοχρηματιστής, φιλοχρήματος, φιλόχρυσος, χρηματιστικός.*

Од ових назива неки се често јављају и претежно значе лакомац, среброљубац, тврдица. Њих има такође доста: *αἰσχροκερδής, ἀνελεύθερος, γλίσχος, κυμινοπρίστης, μικρολόγος, ὀβολοστάτης, πλεονέκτης, φειδωλός, φιλάργυρος, φιλοκερδής, φιλόπλουτος, φιλοχρήματος, χρηματιστικός.* Сви ови наслови и атрибути могу се, углавном, поделити на две групе — једни поглавито означавају лакомца, а други тврдиципицију. У прву групу спадају *αἰσχροκερδής, ἀναίσχυντος, ἀπληστος, ἐρασιχρήματος, κερδαλέος, ὀβολοστάτης, πλεονέκτης, τοκογλύφος, φιλοκερδής, φιλοκτέανος, φιλοκτήμων, φιλόπλουτος, φιλοχρηματιστής, φιλοχρήματος, φιλόχρυσος, χρηματιστικός;* *φιλάργυρος* има подједнако оба значења, а сви остали називи долазе у другу групу. Као доказ да су Грци често правили разлику између лакомца и тврдице могу нам послужити ова места где се два израза наводе упоредо

као контрасти: ἀνελεύθερος, ἐσθ' οὕτωςι καὶ φιλοκερδής (Арист., *Плуτ.* 591); οὐ φιλοκερδής οὐδὲ μικρολόγος τις ὢν (Лукијан, *Убиза ширана*, 9), и код Атенеја (I 7 f — 14a) где он каже да су се Микоњани истицали у тврдичењу и лакомству (ἐπὶ γλισχρότητι καὶ πλεονεξίᾳ).

Општу карактеристику лакомца и тврдице дао је Полукс (скицу тврдице в. у II глави). За првога он наводи изразе (III 112—113): φιλάργυρος, φιλόχρυσος, αἰσχροκερδής, φιλοχρήματος, φιλοκερδής, φιλοχρηματιστής, χρηματιστικός, ἀνελεύθερος, ὀβολοστάτης;¹⁹⁾ а за другога наводи (III, 115): φειδωλός γλίσχρος, ταμειυτικός, ἀκριβής, θησαυροποιός, θησαυριστικός, θησαυριστής, а на крају слике додаје микроπρετής, ἀνελεύθερος, δουλοπρετής и друге епитете (кукаван, скупен, јадан, несрећан, низак, бедан).

Аристотел и његови следбеници говоре углавном о врстама правог тврдице. У *Никомаховој еџици* и другим етичким делима праве се извесне разлике међу појединим варијантама тврдице. О томе се најисцрпније говори у *Никомаховој еџици* (IV 3 1121b): „И простире се (тврдичење) на више и има више видова, јер изгледа да има много начина за тврдичење. Будући у двома, у недостатку давања и у претеривању узимања, не појављује се код свих потпуно, него се понекад ограничава и једни претерују у узимању, а други изостају у давању”. На другом месту (*Еџ. Еуг.* III 4) разликују се три врсте тврдице: ἀνελεύθερος φειδωλός (ропски штедљивац, циција), κίμβιξ, αἰσχροκερδής. У *Вел. еџици* (I 24) наводе се четири врсте тврдице: κίμβιξες, κυμνοπρίσται, αἰσχροκερδεῖς и μικρολόγοι. А у малом спису *О врлинама и манама* (1251 в) разликују се, опет, три врсте тврдичења: αἰσχροκέρδεια, φειδωλία и κίμβιξία.

Најчешћи и најважнији називи на грчком језику за тврдицу су αἰσχροκερδής, ἀνελεύθερος, μικρολόγος, φειδωλός, φιλάργυρος, φιλοχρήματος. Од њих први и шести означавају више лакомца, други, трећи и четврти више цицију, а пети — који је са другим и иначе најважнији и најчешћи од свих — има, као што смо напоменули, оба значења.

Дефиницију αἰσχροκερδής-а из *Никомахове еџике* (IV 3) видели смо у III глави; ње се држе и дефиниције у *Еџици Еугемовој* (III 4) и *Врлинама и манама* (1251 в). Слична је и Теофрастова дефиниција (*Кар.* XXX, 1): „αἰσχροκέρδεια је претерана тежња за срамним добитком”. Најстарији помен ове речи налази се код Софокла (*Антигона*, 1056: τὸ δ' ἔκ τυράνων αἰσχροκέρδειαν φιλεῖ). Постанак израза је у вези са схватањима аристократа.

Ἀνελεύθερος код Теофраста означава цицију (XXII), а код Полукса наводи се међу називима за лакомца. Ако ту није по

¹⁹⁾ Полукс овако описује лакомца: „Рекао би човек да је мањи од новца, све ради на новцу, ничега се не стиђи где има добити, од свачега стиче, срећу мери новцем, зинуо на сребро, говори о сребру, душу би променио за злато, узима од онога где не треба и не даје где треба дати”.

среди погрешка, та чињеница би ишла у прилог тврђењу да ова врста тврдице истовремено означава и лакомца, мада поглавито правог тврдицу. Класно обележје овог израза видели смо у претходној глави. Најстарији помен налази се код Аристофана (*Βοῖαισιβο*, 591)²⁰).

Μικρολόγος често има значење ситничар, цепидлака, педант, циција. По Теофрасту (К. X 1), „*μικρολογία* је претерана штедња у трошку”. По Полуксу *μικρολόγος* је тврдица у новцу (Π 124: *μ. δὲ Ὑπερείδης μὲν τὸν εἰς ἀργύριον ἀνελεύθερον*). Поред ове две речи, које се често употребљавају и с којима су сродни изрази *σμικρολόγος* и *Σμικρίνης* имамо и глагол *μικρολογέω* код Ксенофонта (*Грч. исш.* III, 1, 26) и Лисије (р. 912, 5). Најстарији помен код поменуто тројице аутора и код Демостена (59, 36 — Против Неере).

Φειδωλός (главно, основно, значење „штедљив”, „штедљивац”) не само да често значи претерани штедљивац (уп. *О врлинама и манама*, 1251 в: *φειδωλία* = претерана штедња), велики и прави тврдица, него је чак један од најважнијих израза за означавање тврдице. Као доказ у потврду тога наводимо да Аристофан ову реч употребљава за тврдицу насупрот расипнику (в. *Βοῖαισш.* 237—248), тако исто и Менандар у *Блаῖу* (Коск, III, fr. 235): „Ниједан човек није толико тврд (*φειδωλός*)...” Аристотел (*Еш. Ник.* IV 3 1121 в) каже за *φειδωλοί* да они давањем изостају, а туђему не теже нити га хоће и да се они изговарају да зато чувају да не би кадгод били принуђени да учине нешто срамно; по *Еш. Еуг.* (III 4), они се истичу тиме што не растурају. Полукс наводи ову реч као прву за означавање правог тврдице. Он исто тако употребљава и речи: *φειδωλία*, *φειδωλός* за ову категорију појмова.

Φιλάργυρος је основни израз за означавање лакомца и тврдице уједно (као и лат. *avarus*). Наша реч „среброљубац” је превод те речи. Она означава човека који воли сребро, новац. Означавајући прво лакомог човека, тј. онога који тежи да што више стекне, да што више има, она после добија и значење тврдица, тј. означава човека који тежи да сачува оно што има и да што мање троши. То јасно доказује да је тврдичење постало из претеране тежње за стицањем, јер онај коме уђе у крв да све више стиче неосетно добија и своју другу особину да што мање троши. Према томе тврдичење је природна последица грамжљивости за претераним богаћењем. Али не треба губити из вида да се код сваког правог и изразитог тврдице налазе обе ове особине делимице или потпуно измешане, само што се негде једна више испољава а негде друга.

За овај израз имамо дефиницију у *Еугемовој еџици* (III 4, 123а): „Среброљубац је онај који се труди за новац, а новац му служи ради стицања, а не ради корисне употребе.”. Интересантно је, међутим, напоменути да Аристотел (сем у поменутом делу, које и није његово, него му се само приписује) и Теофраст не узимају

²⁰ Ако је аутентична Питагорина, изрека коју наводи Стоб. (*Анџол.* XV 7), онда би код њега био најстарији помен ове речи.

овај израз за тврдицу, при чему се они оштро разилазе са комедиографима који, обратно, скоро никако не употребљавају израз ἀνελεύθερος. Најстарији помен израза налази се у Софокловој *Антијони* (1055) и *Тереју* (в. фр. 528 код Наука TGF). Ниједна реч у грчком језику није карактеристичнија за постанак тврдице од речи φιλάργυρος. Она нам најлепше показује да се овај порок могао развити тек онда када се појавио први новац од сребра²¹).

Изрази φιλοχρήματος и φιλοχρηματιστής, који првобитно значе „љубав према имању, богатству”, карактеристични су у свом каснијем значењу „љубав према новцу”, али су они и то значење могли добити пре проналаска кованог новца. То можемо тврдити на основу тога што има много више речи за означавање „богатство”, „богат”; „богатити се” које су сложенице речи χρήμα него таквих израза који су сложенице речи ἄργυρος. Полукс наводи (VI 196—197), поред осталог: οὐσία, πλοῦτος... χρήματα, εὐχρηματία, πολυχρηματία... πολυχρήματος... καὶ εὐχρημονεῖν τὸ πλουτεῖν (καὶ ἀχρημονεῖν) (ib. III 109—110).

Хрисип у *Епици* даје дефиницију (в. Арним, *SVF*, III, 97, 15): „Φιλοχρηματία је некорисна или несразмерна страст према новцу”. Схолијаст Платонове *Државе* (VIII, 550 D) прави разлику између φιλοχρηματιστής и φιλοχρήματος; по њему први израз означава оне који воле да стичу новац (χρήμα), а други оне који воле новац. На основу тога могли бисмо претпоставити да је први израз пре постао и да је други могао имати и значење прави тврдица а не само лакомац.

Остало је још да разгледамо поједине, ређе, називе за тврдицу — где се и када појављују и шта значе, а с којима се до сада нисмо довољно позабавили.

Ἀκριβεία и ἀκριβής значе само изузетно тврдицење и тврдица, као што је случај код комедиографа Алексиде (ар. Stob. tit. 63, р. 387, 41) и код Менандра у *Блају* (Кок, III, фр. 235: οὐδεὶς γὰρ οὕτως ἐστὶ φειδῶλός σφόδρα ἄνθρωπος οὐδ' οὕτως ἀκριβής τοὺς τρόπους).

Израз ἀναίσχυντος (бестидник, бестидни лакомац) налази се код Теофраста (*Кар.* IX) који даје ову дефиницију за израз ἀναίσχυντία: „Бестидно лакомство значи презирање угледа ради срамног добитка,.. По Навару (*Saract. de Théophr.* — *Comment.*, р. 60), порекло му је код Платона (*Дефин.* 416: „ἀναίσχυντία је стање душе које чини да се подноси рђав глас ради добити”; *Хијарх*, 225 В: „љубитељи су ћара због бестидности”). Али податак код

²¹ Код Египћана и Асираца сребро се често спомиње испред злата (в. Шрадер—Неринг, *Realexicon*, s. v.). Њега има у великој мери тек од онда када су Феничани почели да искоришћавају шпанске руднике. По Блимнеру (в. његов чл. Silber у *PW—RE*, стуб. 14—23), сребро је било главно средство размене више од хиљаду година, све док га није заменило персиско злато. Зато је оно добило по метонимији значење новац. То важи како за грчку реч ἄργυρος тако и за латинску argentum.

Исократа (*Трайезиџиик* — Против *Пасиона*, 8) можда је још и старији: „Новца остављеног код њега било је врло много и вредео је *ἀναισφунτίας*“.

Речи *ἀπληστία* и *ἀπληστος* не само да су врло карактеристичне за среброљубца него често баш њега и означавају (уп. код *Макс. Тир.*: *Ἀριστοτέλους· ἡ πενία πολλῶν ἐστὶν ἐνδεής ἢ δὲ ἀπληστία πάντων*). Најстарији помен речи у овом значењу код Лисије (XII, 19: *εἰς τοσαύτην ἀπληστίαν καὶ αἰσχροκέρδειαν ἀφίκοντο*) и Демостена (XLIX, 68 — *Προτίβ Τιμοῦση* за *γυί*: *οὕτως ἀπληστος καὶ αἰσχροκέρδης ὁ τρόπος αὐτοῦ ἐστίν*).

Γλίσχος поред значења растегљив, упоран, оскудан, ипак претежно значи тврд, шкрт. *Аристотел* (*Еџ. Ник.* IV 3 1121 в) га ставља у групу тврдица који „давањем изостају, а туђему не теже, нити га хоће узети“. Свидва овако тумачи овај израз: *γλίσχος· φειδωλός, σκνιφόс, πάνυ ῥυπαρός*. Најстарији помен у облику прилога код Платона (*Крайшил*, 37; *Држава*, 553 С: *πρὸς χρηματισμὸν τραπεμένοσ γλίσχωσ καὶ κατὰ σκνιφόν φειδόμεнос*).

Γνίφων. Овај назив доводи се у везу са другим називима за тврдицу, као *κνιπός*, *σκνιпός* и др.

Ἐρασιχρήματος (= ко страсно воли новац) употребљено код *Ксенофонта* (*Усиомене*, I, 2, 5); а *Полукс* (I 42) каже да га је и *Платон* употребио.

За означавање тврдице — човека који скупља благо, *Полукс* наводи изразе *θησαυροποιός*, *θησαуристикός* и *θησαуристής*, као и глагол *θησαуροποιεῖν* (III, 115—116). Чудновато је „међутим, да су ови изрази тако карактеристични за период када је новац још мало био у промету тако мало документовани. Прву реч помиње *Платон* (*Држ.* VIII, 9; 554, А: „Скупљач блага (*θησαуροποιός* — је прљав и прави од свега новац“). Али порекло ових израза свакако је још старије.

Реч *θρίψ* означава неког црва у дрвету; метафорично значење „тврдица“ код *Хесиџија*.

Реч *κερδαλέос* у значењу лакомац помиње се у *Еугеменој еџици* (II 3; р. 1221 а); у значењу „онај који одасвуд граби“).

Изрази *κνιβιχία* и *κνιβιξ* налазе се код *Аристотела* (*Еџ. Ник.* IV 3 1121 в) — као најстарији помен. То су тврдице који се „због страха уздржавају од туђе, пошто није лако сам узимати туђе, а други да не узимају твоје; не свиђа им се, дакле, ни да узимају ни да дају“. *Κνιβιξ* значи само прави тврдица (уп. *Боасак*=*avare, pingre, chiche, ladre*).

Κνιπός (*κνιпός*, *σκнιпός*, *скнιφόс* и њему сродно *Γνίφων*) значи тврд, цепидлака (од гл. *κνίζω*). Израз се налази код *Аристотеловог* коментатора *Аспасија* (in *Arist. Eth. Nic.* 4, f. 51 А) где се *κνιпός* убраја у тврдице који дају оно што је мало.

За означавање претераног тврдице врло су занимљиви изрази *κνινοκνιβιξ* (в. *Стеф.*: *K. dicitur qui praeparatus est et restrictus*),

κυμνοπρίστης (од κύμινον и πρίω²²), који је „назван тако због претеривања да никоме не даје” (в. Арист. Эт. Ник. IV 3) и κυμνοπρίστοκαρδαμογλύφος (од пређашњег и καρδαμος, γλύφω²³). Ови изрази садрже у себи извесну нијансу карикатуре и одлика су сјајног и духовитог атичког изражавања.

Израз κυμνοκίμβιξ налази се по Стефану код Еустатија κυμνοπρίστης код Алексида (в. Атен. VIII р. 365 С) и Посејдида, а κυμνοπρίστοκαρδαμογλύφος (који садржи у себи и претходни израз) код Аристофана (*Осице*, 1357).

Μικροπρέτης и μικροπρέτεια у значењу тврдица-тврдицење имамо код Аристотела и Алкифрона. Први аутор овако каже за први израз: „који неће обилно трошити у ономе што треба, или који то не чини достојно него оскудно, као у издацима на свадби или хорегји” (*Вел. еш.* I 26, 1192 в). Код Алкифрона се овај израз помиње трипут увек у недвосмисленом значењу тврдица (III, 34, 3; III, 57, 1; III, 65, 1).

Ὀβολοστάτης (видели смо детаљно у II глави). Најстарији помен код Аристофана (*Облакиње*, 1155) и Антифана (в. Атен. III 108 E).

Πλεονέκτης је један од најизразитијих назива за лакомца насупрот правом тврдици. Реч има много значења: себичан, користољубив, амбициозан, арогантан, а често и грамжљив, лаком. Хесихије тумачи: „узимати од нечега више него што треба”. А Боасак (*Dict. étym. de la l. gr.*) каже: πλέον + ἕκτος qu'on peut avoir — ἕχω. Поред ове именице и придева (Полукс, I 42), налази се и израз πλεονεκτηικός са сличним значањем, али се најчешће употребљава именица πλεονεξία (лакомство). Најстарији помен код Тукидида (I 40), Платона (*Кришија*, р. 121 В; *Симџ* р. 188, В) и Менандра (в. Стоб. Ант. 10, 3).

Ῥυπαρός (прљав, ропски, низак) често означава и тврдицу као таквог, што нам доказује Полукс. Најстарија употреба код Еуполида и Критије (в. Полукс, III 116: καὶ ὡς Κ. ρυπαρία).

Ταμειυτικός (економ, квестор, штедљивац) у значењу тврдице наводи опет Полукс; исто тако и глаголе ταμειύειν и ταμειύεσθαι.

Τοκογλύφος (резач камате, прљав зеленаш) налази се код Лукијана (*Βίων πρόσις*, 23), као и глаголи τοκογλυφέω (*Мениш*, 2). Кок (III, адесп. 1165) сасвим оправдано претпоставља да су каснији писци, као што су Плутарх и Лукијан, узели од комедиографа први од ова два израза. Други део ове сложенице (-γλύφος) познајемо већ код Аристофана.

Φιλοερδής (ко воли ћар, стицање) је једна од најомиљенијих ознака за лакомце. О њему Платон ово каже (*Хипарх*, 225 А и даље): „Шта је то бити љубитељ ћара и ко су љубитељи ћара?... Изгледа ми да су то они који сматрају да треба ћарити од онога

²²) Значи: толико тврд да кимово зрно сече на два дела. На ово прави алузију и Теокрит (X 54).

²³) Тако тврд да сече ким на два дела и гребе грбач.

што није ничега вредно". Он га, према томе, изједначава са „срамним лакомцима", Најстарија употреба овог израза код Теогида (Берк, 199), Пиндара (*Исџм.* 2, 9) и Аристофана (*Бојаџи.* 591).

Φιλοτέανος, што такође значи „ко воли стицање", ређи је израз и налази се употребљен у суперлативу у *Илијади* (A, 122: Ἀτρεΐδῃ κῦδιστε, φιλοτεανώτατε πάντων).

Φιλοπλουτία (љубав према богатству) и придев φιλόπλουτος такође су карактеристични за постанак лакомства и тврдичења. Хрисип је у својој *Еџици* дао ову дефиницију (в. Арним. S V F, III 96, 20—Стоб. екл. II 91, 10): „Филоплутија је страст према богаћењу". Најстарији помен код Еурипида (*Ифиј.* на *Тауриди*, 412: φιλόπλουτος ἀμιλλα).

Φιλόχρυσος (златољубив) и φιλοχρυσία у значењу лакомство позно су документовани. Оба израза наводи Полукс, а први се такође налази код Лукијана (*Сан или њеџао*, 13).

Χρηματιστικός и χρηματιστής карактеристични су термини за „скупљача" блага. Најстарији помен код Платона (за први у *Фегру*, 248 D, *Симј.* 173 C, *Држ.* VIII, 558 D; за други у *Горј.* 452 A, *Алк.* I, 131 C и *Држ.* VIII, 555 A). Насупрот Аристотелу, који гледа негативно на хрематистику, насупрот општем ставу стојичара и киничара, Зенон то чини у позитивном смислу (в. Арним, *Stoic. vet. fragm.* III, 159, 42; Стоб. Екл. II 95, 9 W)²⁴): „Хрематистика је искуство у прибављању новца одакле треба . . . Само вредан је скупљач блага, јер он зна од чега ваља новац скупљати, и када, и како, и докле".

У латинском језику списак назива за тврдицу осетно је мањи. Дobar број тих назива је превод са грчког језика или је образован према грчким узорима. Неки од њих су постали у периоду палијате, неки можда тек у класично доба.

Они иду азбучним редом овако: amor habendi, attentus, avarus, avidus, cupidus, illecebra argentaria, hiulcus, illiberalis, insatiabilis, parcus (и parcipromus), sordidus, spurticia, strictus (и restrictus), tenax (и pertinax), turpilucricupidus.

„Љубав према имању" налази се као израз за лакомство код Хорација (*Еџиј.* I, 7, 85: amore senescit habendi) и Овидија (*Метј.* I 131).

Attentus (= затегнут, пажљив) често значи чуваран, штедљив, тврд. Најстарији примери налазе се код Теренција (*Браћа*, 834 и 954).

Најчешћи и најважнији израз у латинском језику за означавање лакомца и тврдице јесте avarus, као што је код Грка случај са изразом philargyros. За ту именицу, која је у исти мах и придев, примери се налазе свуда почев од Плаута. Avarus претежно значи

²⁴) Аристотел је, говорећи о хрематистици, још изражавао гледиште аристократског слоја у класи робовласника, а Зенон већ усваја назоре оног слоја робовласника који је настао из редова занатлија и „пословних људи" и који је сматрао зараду и новац исправним послом.

лаком, лакомац, али врло често и тврд, тврдица (в. Речник Ерну — Меје: φιλάργυρος d'ou 1) cupide, πλεονέκτης, ou 2) авате, σκνιφός, где се истиче да је језик специјализовао ову реч у значењу „qui aime l'argent“).

За означавање самог порока имамо именицу avaritia, као и њен старији облик avarities код Лукреција (III 59) и другде. Сем тога, постоји и прилог avare, као и архаични облик avariter (Плаут, *Rud.* IV 7, 12, *Curc.* I 126—127). Ноније (5, 83) прави овакву разлику између avarus и avidus: „Avarum је увек у кућењу, а avidum долази од avendo, што значи и часно желети, и може се схватити и у уживању“. А Исидор (по Форчелинију) прави ову разлику између avarus и cupidus: „Avarus је онај који се својим не служи, а cupidus онај који жели туђе“.

Avide, aviditas и avidus понекад имају значење avare, avaritia, avarus. Најбољи је пример, као доказ за ово, код Плаута (*Aul. prol.* 9: ita avido ingenio fuit = био је тако лакома духа, тј. лаком, тврд) где се говори како Еуклионов деда није хтео да на самрти покаже своме сину закопано благо.

Сличан је случај са речима cupide, cupiditas, cupidus које се често употребљавају као синоними за avarus, avaritia. Најстарија појава код Теренција (*Hauton tim.* 208).

За означавање среброљубља и грамжљивости хетера и подводачица Плаут употребљава израз illecebra argentaria (*Asin.* 151; *Vacch.* 944; *Men.* 377; *Trucul.* 187).

За реч hiulcus (од hio = зевам; уп. код Полукса πρὸς ἀργύριον κερχινός) имамо пример опет код Плаута (*Trinum.* 286 hiulca gens).

Реч illiberalis (која је очигледан превод грчког ἀνελεύθερος) документована је тек код Цицерона у значењу лакомац-тврдица (*Offic.* I 42). Исто тако и именица illiberalitas (*Offic.* II 18) и прилог illiberaliter (*Att.* VI, 3).

Insatiabilis (= незаситљив, као и грчки ἀπληστος) и insatietas односе се понекад на лакомаца и употребљени су као персонификација грамжљивог и тврдог човека. Пример код Плаута (*Аулуларија*, 487).

Parsus и parce (као и грчки израз φειδωλός) означава понекад не само претерано штедљивог човека него чак страшног цицију. То се лепо види из неких места код Плаута, као што су речи куvara Антракса које се односе на Еуклиона (*Аул.* 314): Edepol mortalem parsum praedicas (богами описујеш човека страшног тврдицу). Други примери су: Parce victitare = шкрто животарити (*Trucul.* 347); Ruri agere vitam, semper parce ac duriter se habere = проводити живот на селу, увек бити шкрт и тврд (Теренције, *Браћа*, 45); Saevus, tristis, parcus, truculentus, tenax = дивал, намргођен, тврд, прек и тврдоглав (*ibid.* V, 4, 12). Исто тако и реч parsimonia употребљена је код Теренција у значењу тврдичење: „Необуздан си и у једну и у другу страну, Менедеме, било сувишном дарежљивошћу, било тврдичењем (parsimonia; в. *Човек који сам себе кажњава*, 441). Слично томе, и код Хорација (*Sart.* III, 19, 21) се

налази израз *parcentis dexterarum odi* (= мрзим шкрте деснице) на супрот дарежљивости.

Израз *parcipromus* (= ко штедљиво, мало даје) употребљен је на два места код Плаута: *parcipromus victu cetero* (*Псеуг.* 1266); *Sed isti qui cum genis suis belligerant, parcipromi* (*Трукул.* 184).

Придев *sordidus* (уп. са грчким изразом *φυλαρός*), као и прилог *sordide* и именица *sordes* означавају једну важну особину тврдице — прљавост, и често су употребљени као синоними за *avarus*, *avaritia*. Примери се налазе тек код Цицерона (*Offic.* I 42; II 6); они су чести код Хорација (*Sat.* II 5, 105).

Spurcitia (= прљава бестидност) такође има понекад значење „шкртост”, „тврдичење”, као код Афранија (в. О. Рибек, *CRF Fratris*, V 13).

Strictus (= стегнут, скраћен) и његове сложенице *restrictus* (= строг, привезан, ограничен, штедљив) и *restricte* често се налазе употребљени као синоними за тврдицу. Примера има код Цицерона (*Fin.* II 13 a med.; *Planc.* 22).

Изрази *tenax* (= живав, упоран), његова сложеница *pertinax* (= врло упоран, веома тврдоглав), као и именица *tenacitas*, одговарају грчком *γλίσχυρος* — *γλίσχυρότης* и често добијају смисао тврдица. Примери се налазе код Плаута (*Capt.* 289: *Tenaxne pater eius est? — Immo edepol pertinax*), затим код Цицерона (*Cael.* 15).

За означавање грамжљивости према срамном добитку, слично грчком изразу *αἰσχροκερδής*, код римских писаца налази се израз-сложеница *turpilocupidus* (= жељан, похлепан на срамну добит). Тај израз налази се код Плаута (*Trinum.* 100: *Turpilocupidum te vocant cives tui*)²⁵.

V

Пре него што пређемо на излагање развоја типа тврдице у књижевности, задржаћемо се мало на политичко-социјалним и културним приликама у Атини, на стварању типа као уметничке категорије и на неким околностима које су од значаја за постанак тврдице.

Стварање типа тврдице, као и осталих типова, настало је тек онда када се у Грчкој дефинитивно створило класно друштво, а то значи тек онда пошто се консолидовала атинска држава и издиференцирало друштво у њој. Велика и развијена грчка књижевност — прва светска књижевност — појавила се у атичком периоду, у доба када је Атина била на челу свих грчких држава готово у сваком погледу.

Шта је условило да Атина постане водећа грчка држава, средиште грчког света и жариште античке цивилизације?

²⁵ У српском језику постоје ови називи и атрибути за лакомца и тврдицу: амишан, гагрица, грамжљив, зеленаш, кајишар, кирјања, лакомац, лихвар, похлепан, ситничар, скомрачење, скупац, среброљубив, стипса, тврдица, ципдлака, цинцарин, ципија, пиција, цебрак, цимрија, шкртац.

Томе је, прво, допринела чињеница што се Атика налазила на згодном положају међу осталим грчким областима, такође на пола пута међу оним пределима где су живели Јонци и оних на којима су се налазили Дорци. Друго, она је постала доста рано наследница велике и дуге културне традиције. Још од средине VI века, а нарочито после пада најважнијег јонског града Милета (494) она постаје позорница и творац грчког духовног живота на место Јоније, чији значај све више опада. Али је свакако најважнија чињеница то што је у Атини рано заведено демократско уређење и створена прва робовласничка демократија²⁶.

Атички период може се поделити на два дела. Први обухвата размак од Солона до персиских ратова. То је доба учвршћења атинске државе и формирања њеног друштва, што је омогућено брзим привредним развикој. Као што правилно примећује А.С. Ребац (уп. њен чланак Неколико речи о проблему класичног у Зборнику радова Инс. за проучавање књиж. I, Београд, 1951, стр. 11), велики корак унапред у друштвеном развоју човечанства настао је онда када је уведен имовински ценз и када су ликвидирани остаци родовског уређења — што је уствари тек довело до правог књижевног стварања.

Захваљујући својим вођама, умним и искусним људима, са много смисла за практичне акције, атински народ је крајем VI века довршио своје државно и друштвено уређење. Створена је нова власт и ново право. На место религије, која је била кроз многе векове једини принцип владе, дошао је општи интерес на коме је заснована влада у држави (уп. Ф. Куланж, *Држава сшапој века*, стр. 399). „Религију је заменило оно што Римљани зову *res publica*, а Грци *τὸ κοινόν*. Солон је показао да убудуће политичка уређења држава ваља да буду онаква какве су потребе, живот и интереси људи у свакој епохи” (на ист. м. стр. 400). После Солона родовско земљопоседничко племство замењено је аристократијом по богатству, која је дала нов полет друштву.

Познато је како се атинска држава стално јачала од Солона, па преко Писистрата, Клистена и Темистокла, све до Перикла. После Клистенових реформи (509 г.) може се рећи да је демократија била дефинитивно учвршћена, премда ће она свој процват доживети тек после више од пола века, у Периклово доба.

Атина је још више постала привлачна тачка за све Грке после персиских ратова, који су испунили готово целу прву половину V века и у којима су уједињени Грци извојевали сјајну победу одбранивши слободу и цивилизацију од подјармљивача. Тада су на челу грчких држава биле Спарта и Атина, али ова друга је крајем тих ратова, захваљујући свом поморском савезу и моћи своје морнарице бацила Спарту у засенак.

²⁶ Крајем VI века, када се то догодило, готово једина значајнија грчка држава, сем Атине, која је то постигла била је Арг. (в. *W. Schmid, Gesch. der griech. Lit. I 2, p. 7.*)

Мада је за време непријатељске инвазије Атина била спаљена и атичка територија опустошена, атинска се држава брзо опоравила из рата и кренула са до тада невиђеним полетом на изградњу земље. Град је обновљен, подигнуте су нове јавне грађевине, нарочито храмови, са дивним вајарским делима.

Тај општи напредак трајао је до пелопонеског рата, који је избио 431. Дуг и напоран братоубилачки рат поткопао је снаге робовласничке демократије. Превласт Спарте у Грчкој значила је враћање уназад. Свуда се подржавају и заводе олигархиски режими аристократије. За политичком долази и економска реакција. Економска мисао старе Грчке, која се у VI и V веку развијала у напредном и демократском правцу, сада узима смер ка заштити натуралне привреде (в. Розенберг, *Ист. пол. ек. стр.* 9).

Па ипак, и после пелопонеског рата Атина се брзо подиже и поново се налази на челу грчких држава на свим пољима напретка и културе. И то не само до Александра Великог него чак и после њега, крајем IV и почетком III века, када се она бори о првенство с Александријом.

Други део атичког периода, V и IV век, тачније речено раздобље од Перикла до Александра, много је важнији. Као што је већ истичано, атицизам означава зрелост хеленизма. То је доба тријумфа грчке цивилизације, златно доба антике. Атина, победница над Персијом, господарица велике поморске државе, била је тада прва сила Грчке и интелектуална престоница једног стасалог народа (уп. А. Кроазе, *Ист. грчке књижевности*, IV, II изд. стр. 7 на франц.) Све што се ствара значајно у V и IV веку више—мање атинско је. Значај грчке демократије, првенствено атинске, и сјај који је из ње зрачио кроз векове односе се поглавито на ово доба.

Атички народ је у то доба истурио из својих редова људе способне да уреде своју заједницу, да ослободе своју земљу као и читавау Грчку и да ударе основе њеном духовном образовању, и све је то носило изразито атичко обележје. Материјалну подлогу тој снази и том напретку дали су поморство, индустрија и трговина који су створили знатно материјално благостање, које је захватило чак и сиромашне слојеве народа, јер је Перикле, развијајући многе елементе политичке и социјалне демократије, олакшавао у њој учешће и најсиромашнијим слојевима робовласничког друштва.

За дух и карактеристику овог доба важни су рационалистички, антропоцентрички и унеколико атеистички погледи на живот, који продиру у Атику и ту налазе плодно тле за даљи развој. За разлику од Јонаца атички дух се много више бави политичким и етичким проблемима него природом која га окружава. Он се посвећује људском животу, који се одвија у грчком граду-држави, нарочито атичком. Готово једини предмет атичке књижевности јесте човек који живи у граду (уп. А. Кроазе, нав. дело, стр. 8). За идеологију овог, атичког периода карактеристичан је оптимистички поглед на културу, вера у снагу човека и људског разума (в. Тронски, *Ист. анти. књижев.* стр. 100).

У ово доба особито се развија култура и културни живот. Раскош која се сада појављује код имућних грађана, у IV веку већ узима велике размере. Друштвени живот се такође префињује и диференцира све више. Настају надалеко чувене гозбе робовласника, које имају толики значај у књижевности и иначе. А за живот и разоноду народних маса у Атини V века биле су значајне многобројне народне светковине, које су се исто тако одразиле у књижевности и уметности.

Поред књижевности настаје бујно и стваралачко цветање и у осталим уметностима, у вајарству, сликарству, неимарству. У V веку већ се прави разлика између високе и ниске или занатске уметности. Тада је грчка филозофија дала своје најкрупније претставнике. Тада су се развијале и науке, мада не у оној мери у којој ће то бити случај нешто касније у Александрији.

Ново демократско друштво већ крајем VI века истиче своје захтеве за новом књижевношћу (уп. Сергејев, *Ист. грев. Грец.* 189). Од почетка V века драма све више потискује лирику. У последњој трећини тог века развија се победоносно и проза, која је дотле била у периоду својих зачетака. Док у V веку поезија има још превагу над прозом, у IV веку је обратан случај. За два века атичког раздобља проза успева да замени поезију, која још живи у делима средње и нове комедије. Али и она се приближава прози и држи се што више реалности (в. М. Кроазе, ИГК, I 2, стр. 44). За стварање ликова у књижевности од значаја су, поред трагедије и комедије, дијалози и беседништво.

Атичка књижевност из доба успона демократије обрађена је народу, колективу атичких грађана, и обрађује питања која задаје социјални и политички живот атинске градске државе. Али док у V веку приказују нормалног човека, дотле у IV веку уметност већ разоткрива субјективни свет и слика душевне афекте и индивидуалне карактере. Одликујући се оштром опсервацијом, грчки уметници и књижевници усмеравају сада своје стваралаштво на приказивање типичног.

У обради типова истакао се нарочито IV век. Карактеристично је да су они приказивани поглавито у негативној боји. То долази као одраз саме друштвене стварности и политичких прилика. У ово доба са негативним особинама појављују се не само обични људи него и јавни радници, па и руководиоци државе. Ако су Солон, Аристид, Милтијад, Перикле били пример узорног грађанина, од Алкибијада се тај однос мења. Политичари IV в. све више се разликују од својих претходника из VI и V века.

Друштвени типови, за које се једва и знало у књижевности Старог истока, једно су од највиших достигнућа античке књижевности. Они се јављају почев од краја VI в. и почетком V в., али њихов развитак пада у IV век, да би достигао врхунац крајем тога и почетком III века. У стварању типа узимају великог учешћа, поред трагедије, и сицилијанска, стара, средња и нова атичка комедија, као и прозни родови (политичка беседа, уметнички дијалог).

Комедија на Сицилији са својим главним претставником Епихармом прва је дала свој допринос. Епихарм је увео у књижевност тип паразита у свом комаду *Нага или Βοταΐσις* (а тај тип ће Еуполид даље развити у комедији *Ласкавци*). Епихармов комад Ἐγροστίωνος претходник је многобројних Ἐγροίκοσ-а из средње и нове атичке комедије (уп. Шмид—Штелин, *Gesch. d. gr. L. I* 1, р. 642).

Врло важну улогу у стварању реализма и развијању типова одиграла је стара атичка комедија. „Стара комедија обично не индивидуализира своје личности, него ствара уопштене слике карикатуре” (Тронски, о с. р. 158). Она узима предмете из стварности која је окружава и из фолклора, на што указују новији испитивачи. Тако, на пример, И. И. Толстој (в. *Ист. греч. лит.* I стр. 426) наводи као поуздану чињеницу да је Аристофан, чак и у фигурама које је узимао директно из живота, приказивао сталне типове, који несумњиво воде порекло из далеке старине и који су већ постојали у преткњижевној комедији.

Средња комедија одиграла је још већу улогу у стварању типова. Она је увелико остварила оно што ће нова још мало продубити и усавршити. Међутим, њу доста потцењују. То долази отуд што су сва њена дела изгубљена, а очувани одломци су врло мали и незнатни, као и због тога што антички књижевни теоретичари (Квинтилијан и други) нису имали најбоље мишљење о њеним претставницима. Како она стварно чини прелаз из старе у нову комедију, на њу гледају као на почетак или увод у нову. Уз то, обично се мисли да она није дала крупне претставнике, иако она има угледних писаца и међу њима такве таленте као што су Антифан и Алексид. Губи се из вида да она временски траје исто толико дуго колико стара и нова комедија²⁷⁾. Губи се из вида, исто тако, да у средњој комедији реалистично приказивање свакидашњег живота узима све више маха.

Правилнији став према њој заузима Покровски, који с правом истиче да су теме средње комедије делом митолошки сижеи, „а делом карикатуре на друштвене типове — песнике, философе, тврдице итд.”. „Али се може сматрати, каже он мало даље, да је већ средња комедија израдила комаде карактера тај специјалитет тзв. нове комедије свакидашњег живота” (*Ист. рим. лит.* стр. 46).

Али још много пре Покровског неки аутори дали су доста материјала који иде у прилог тврђењу да је оно чиме се дичи нова атичка комедија добрим делом заслуга средње комедије. То су Легран и Навар. Први истиче на многим странама своје студиозне књиге (93, 100, 129—130, 261, 290—294, 319—320, 590) да су многи друштвени слојеви и типови у великој мери били разрађени у средњој комедији (робови, сикофанта, кувар, војник, врачар, свештеник, ретор, подводач, паразит, сујевеан човек). Други аутор,

²⁷⁾ По Кертеу (в. његову расправу о комедији у PW.—RE, ст. 1258), њено трајање износи округло од 400 до 320 г. По Ц. Е. Даќверту (*the Nature of Roman comedy*) од 404 до 336 г.

слично Леграну, тврди то исто у свом *Коментарију Теофрастовим Карактерима* (в. стр. 15, 27, 41—42) за ласкавца, простака, куvara, коцкара итд.

Није онда никакво чудо што је нова атичка комедија могла да мајсторски опрта карактере, нарочито њен најбољи претставник, Менандар, који је дао читав низ типова, као што су *ἄπιστος*, *δεισιδαίμων*, *δύσκολος*, *κβλαξ* и други. Друштвене и философске проблеме, којима се до сада бавила књижевност, сада сасвим потискују мотиви личног карактера. Реализам, психологизам и индивидуализам — како примећује Сергејев (о. с. р. 469) — карактеристичне су особине ове нове књижевне врсте.

Доба нове комедије не сме се сматрати декадентним, мада оно већ носи у себи неке знаке декаденције. Књижевност као уметничко стваралаштво не опада одмах после Александра Великог. Крај IV и прва половина III в. уствари су прелазно доба из класичног, атичког периода у покласични, александрички период. Тада је цветала нова атичка комедија са генијалним Менандром, једно од највиших постигнућа античке уметности. У то доба су стварали Теокрит, Калимах и други песници. Тада се родила и одмах пустила дубок корен нова књижевна врста, дијатриба, која ће касније толико бити подражавана. У то време су делали и такви мислиоци као што су Теофраст, Епикур, Хрисип. У том периоду Атина се бори за првенство с Александријом; она још остаје град уметности, философије и науке, град раскоши и уживања.

У погледу развоја типова врло је драгоцен Теофрастова збирка *Карактери*, на којој ћемо се мало више задржати.

У том првом покушају да се да карактеристика личности Теофраст је повезао проблем карактера индивидуе и проблем друштвеног морала излажући карактерне особине, које претстављају укореване моралне одлике човека (в. Б. Г. Анањев, *Василијанање карактера ученика*, Београд, 1945, стр. 3) У *Карактерима* Теофраст је дао богату и врло занимљиву и изразиту галерију људи који су играли видну улогу у друштву Атине V и IV века. Многе друштвене мане из доба цветања робовласничке демократије, а нарочито из доба када она почиње да се клони своје паду, изражене су овде у облику типова.

Од двеју врста „карактера”, о којима Аристотел говори у *Поетици*, Теофраст је обрадио само другу, тј. „рђаве или горе карактере”, који су били заступљени у јамбографији, пародији и комедији. То су, дакле, негативни или бар неутрални типови; позитивних ликова ту нема. Од ових тридесет слика многе чине за себе скупине, од којих су највеће група тврдица (9, 10, 18, 22, 30) и група брбљивих људи (3, 7, 8)²⁸.

²⁸) У приказивању типова за Теофрастом су се повели и други писци и тако је постала читава етолошка литература. Тим проблемом бавили су се чак и у касно, римско доба. Тада је био обичај да се у реторским школама раде вежбања с етичким темама, о чему нам сведоче Цицерон (*Тор. XXII*) и Квинтилијан (*Inst. or. VI, 2, 17*).

Како стоји ствар са постанком ових *Каракџера*?

Раније се обично сматрало да су они постали по угледу на дела нове атичке комедије, поглавито Менандра. Данас је то мишљење, углавном, одбачено²⁹). Утврђено је да су *Каракџери* постали баш оних година кад почиње период нове комедије. Па ипак, питање како су они постали остало је и даље непречишћено. Овде ћемо изнети гледишта неколико научника о том проблему пре него што дамо своје мишљење.

В. Биндер, преводилац Теофрастових *Каракџера*, сматра да су се Манандар, Филемон и Дифил и њихови римски имитатори Плаут и Теренције угледали на Теофраста у приказивању карактера у својим комедијама (в. његов превод у „Библиотека Лангенштајт” св. 30, стр. 10). Он вели: „Тако су неке ниже Теофрастове карактере, на пример, његове разне врсте тврдица драматичари само нешто више подигли, да би их учинили подеснијим ликовима за позорницу”.

Х. Рајх заступа мишљење да су Теофрасту као узор за „Карактере” служили мимови (в. *Der Mimus*, I. p. 311—312 и 315). По његовом схватању реализам мимова нижи је од реализма нове комедије.

Легран је објашњавао коинциденцијом сличности између *Каракџера* и нове комедије. Он је оспоравао позајмицу и ужу сродност међу двома групама писаца (о. с. p. 324).

А. Керте (в. његову расправу о Менандру у *PW—RE*) сматра да је Манандар добио јаке потстицаје за цртање карактера у перипатетичкој школи (стуб. 759); он узима као извесно да Менандрове комедије нису служиле као узор за ликове Теофрастовим *Каракџерима* него да је, напротив, Менандар научио своју вештину у цртању карактера од Теофраста.

О. Регенбоген (в. његову студију о Теофрасту у *PW—RE*, стуб. 1357) истиче сличност између ових *Каракџера* и *Никомахове еџике*³⁰). Он је много уздржљивији у закључивању и каже да не треба мислити на непосредну зависност Теофраста од комедије (стуб. 1507). Најзад, он додаје да порекло Теофрастових *Каракџера* није још утврђено.

Несумњиво, човек се може сложити са схватањем да нова атичка комедија није утицала на Теофраста, јер он њој углавном

²⁹) Први научник који је изразио мишљење да нова комедија није могла бити образцом Теофрасту био је Цихориус (*der Leipz. philol. Ges.* 1897, Ein. LVII ff).

³⁰) Удео философа у стварању типова свакако није од мале важности. Од њих треба споменути Платона и Аристотела, нарочито овог другог. Његова етичка дела, а особито *Никомахова еџика* и *Рейџорика* дају теоретска уопштавања која ће служити као узор не само Теофрасту него вероватно и комедиографима. По Навару (о. с. p. 60), као што смо напоменули у IV глави, Теофрастов *ἀναίσχυτος* води порекло од Платона; *ἀνελεύθερος*-а он доводи у везу (*ibid.* p. 139—140) с Аристотеловим излагањем у *Никомаховој еџици* (IV, 3, 1121 в., 17; IV 6. 1123а, 27); *ἀλαζβν*-у налази зачетке (*ib.* p. 146) код Платона (*Дефин.* 416) и Аристотела (*Еџ. Ник.* IV 13, 1127, 17; II 7 1108 а, 21; *Еџ. Еџ.* II 3, 1121а, 24) итд.

претходи. Исто тако, врло је вероватно да је мим утицао на њега. Али, нама се чини, мишљење Ф. Леграна треба одбацити. Зашто сматрати да Теофраст као свестрано образован човек није могао да гледа на позорници комедије својих претходника и савременика или да их чита. А, с друге стране, зар аутори комедија нису могли читати философска дела Платонова, Аристотелова и Теофрастова? Зар је међу њима постојала непремостива провалија, тако да једни од других никако нису могли да позајмљују поједине мотиве и идеје и да их прерађују?

Стога ми сматрамо да постоји довољно разлога за тврђење да је и стара, а нарочито средња атичка комедија, доста утицала на стварање Теофрастових *Карактера* уопште и посебно типова тврдице, као и на приказивање тврдице и других типова у етичким делима његовог учитеља, јер средња комедија делом претходи а делом је савремена Аристотелу.

У својој солидној студији *Даос* Легран се бавио и врстама типова у комедији (в. стр. 116—130). У прву групу он је стављао професионалне типове, тј. типове с одвратном физиогномијом (хетера, подводачица, подводач), у другу групу стављао је смешне личности (хвалисави војник, кувар, лекар и други), а у трећу пословне људе (банкаре, зеленаше и трговце). Он доводи у везу (в. стр. 77) типове сумњала (*ἄπιστος*), сујеверног човека, „сељака” и штедљивца („Штедња је често неповерење према будућности”). Он каже да се у оригиналним комадима и имитацијама често истиче претерана сељачка штедљивост.

Легран с правом истиче (в. стр. 215) да су међу фигурама које је комедија износила на сцену гунђала, мргуди (*δυσκολοι*) и мизантропи морали сачињавати знатну групу. (Таквим он сматра и најугледније тврдице Смикрина, Еуклиона, Демеју, в. стр. 216). Па ипак, он прави разлику између човекомрса и мргуда, с једне стране, и правога тврдице, с друге стране. Он каже (в. стр. 218): „Мизантропима и мргудима блиски су тврдице, јер се такође код неких лица две карактеристике сједињују”.

С обзиром да је тип тврдице наша тема, требало би да се мало осврнемо и на средину у којој се он развија.

Антички комедиографи — и у Атини и у Риму — као лакмце и тврдице обично приказују људе из нижих или средњих друштвених слојева. То свакако долази отуда што је у IV в. с постанком све јаче реакције било забрањено карикирати и исмевати моћне и утицајне људе, а нарочито оне који су на власти. Постоји једна верзија код рановизантског граматичара Платонија (*О разлици комедија*) по којој је у старој комедији било слободно исмевати све личности, да се у средњој то могло чинити само прикривено и да је у новој то било сасвим онемогућено (в. Aristoph. *Comoediae I*, ed. Th. Bergk, Teubner, 1923, p. XXXVI).

Уопште узевши, у књижевности сусрећемо среброљупце међу простим људима и онде где је примитивнији начин живота. Сагласно Платонијевим речима, антички комедиографи (и, доцније,

сатиричари) као лакомце најчешће приказују зеленаше, подводаче и хетере, а као тврдице грађане средњег стања или сељаке. Међутим, ретко се као такви приказују претставници декласираних слојева, као што су сикофанте, паразити и њима слични, тих негативних слојева друштва који се рађају као резултат развоја специфичних политичко-социјалних прилика V и IV в.

Нека места код Теофраста (Кар. XXII, 2 и 5: *νικήσας τραγῳδοῦς καὶ τριηραρχῶν*) показују нам да се стари аутори покашто нису устезали да изобличе као тврдице и богате и угледне људе. Такав је, по свој прилици, био овај *ἀνελεύθερος*, заповедник лађе и победник на утакмици трагедија. Наравно, ову победу је он одржао као хорег, а не као песник (уп. Навар, о. с. р. 139). Помени богаташа — тврдица још су чешћи код беседника, али ту морамо рачунати са чињеницом да богаташе противници често и клеветају. Доцније, као што ћемо видети на примерима код Марцијала и Лукијана, као тврдице се приказују поглавито богаташа. Међутим као такви се најређе приказују прави сиромаси, као што је Еуклион.

Како смо у II глави детаљно разгледали проблем зеленашења и природу зеленаша, остаје нам још да размотримо неке друштвене слојеве и неке професије из чијих се редова стварају лакомци и тврдице. Али овде пре свега треба имати на уму да занимања и позиви античких Грка нису били истоветни с нашим данашњим занимањима и позивима. Ни индустријалац, ни земљопоседник, па чак ни трговац, нису били у античко доба оно што данас разумемо под тим речима макар само у односу на капиталистички свет. Један робовласник обично је имао у својој економији земљу коју су обрађивали његова породица и робови или само ови последњи. Поред земљорадње и сточарства, он се често узгред бавио и трговином и зеленашењем.

Према томе тада се није потпуно разликовао грађанин од сељака, упркос оштрој супротности између града и села у то доба. Тај просечан грађанин средњег имовног стања, чији живот описује средња и нова комедија, живео је и радио често на селу и добијао типичне сељачке особине. Услови сеоског живота развијали су код њега простоту, неповерљивост, сујеверје, грубост и претерану штедњу. Ови сељаци, кад би се обогатили, обично би живели у граду и повремено одлазили на имање, а у селу би остали њихови надзорници и управљачи њихових имања.

С овим тврђењем слаже се и излагање код Хазебрека, који каже (в. о. с. р. 43) да су у Атици после Хомеровог доба земљорадници живели у градским насељима, а изван њих су имали земљу коју су или они лично обрађивали или неко други. У VI в. после Солонових реформи ојачао је слој ситних земљопоседника, који ће, као и слој слободних грађана из града који имају posed, играти убудуће велику улогу и бити један од стубова државе у класично доба (в. Хајхелхајм, о. с. р. 274). Тек у IV в. стање се мења када настаје акумулација земље. Па ипак, — каже даље поменути аутор (р. 388), — и у почетку IV в., кад су трговина и зајмови

били највише развијени, само једна четвртина атичких грађана није имала свој посед.

Један од таквих грађана-сељака био је и Стрепсијад (о коме ће касније бити више речи). Такви су, изгледа, били и Менандров *δύσκολος* и Смикрин из *Парничара* (уп. ст. 401—402: „Смикрин се опет вратио из града“). Такви су и Теренцијев Менедем (*Човек који сам себе кажњава*) и Демеја из *Браће*. У вези с приказивањем оваквих личности у комедији треба истаћи и то да су грађани, код којих је много префињенија култура него што је то случај у селу, радо гледали на позорници приказивање мана примитивних људи. Они су с уживањем гледали сељачку простоту, сујеверје, гунђање, грубијанство и бесмислену „штедњу“. Сељаци се, сем тога, и колективно описују као лакомци (код Аристофана и др.). У *Βοιαιστήβυ*, чији је хор састављен од сељака, они се много радују новцу и злату (в. ст. 268—269). Други сељаци, опет, отимају се о обол у скупштини (*ibid.* 329—331).

Од женских особа нарочито су се истицале среброљубљем хетере и подводице — сопственице јавних каћа. Тако је код Плаута, а тако је, свакако, било и у атичкој комедији.

Хетере се обично изобличавају као себичне и среброљубиве. Њихова користољубивост истиче се још код Аристофана. Једно од његових лица, Хремил, каже да се коринтске хетере не базирају на сиромаше, него се подају једино богаташима. (в. *Βοιαιστήβυ*, 149—152). Код Плаута налазимо овакву њихову карактеристику: „Такве су овдашње хетере — све су одреда мамипаре“ (*elesebrae argentariae*, *Менехми*, 377); а на другом месту код њега каже се: „Хетера је, ја мислим, исто што и море — што даш прогута, а никад се не засити“ (*Trucul.* 568—570).

Слично хетерама, и занат подводица је сраман. Оне су чак још себичније и безобзирније у тежњи за „срамним добитком“. Пример рафинираног мајстора свога заната имамо у Херондиној Гилиди (*Мимијамби* I). Плаутова Клеерета и Скафа и Теренцијева Сира, које су сличне по свом карактеру, лепо илуструју положај у друштву и начин живота тих жена онолико кивних на мушкарце због понижавања и угњетавања, које је дошло као последица ропског положаја жене. Док би биле младе и лепе, оне су биле хетере, а кад остаре и њихова лепота увене, постајале су подводице, и то било као пријатељице и „пратиље хетера, било као њихове служавке. Оне су или саме држале радње (*πορνεῖα*, *ματρουλεῖα*, *lupanar*) или служиле као посреднице да набављају имућне пријатеље појединим хетерама или било којим женама.

Па ипак, њихово среброљубље, као и среброљубље хетера, своди се поглавито на грамжљивост, лакомство, а између њега и правога тврдицења, као што смо видели, постоје извесне разлике. Одвратан лик циције није, дакле, заступљен код жене робовласничког друштва. Што је мала улога жене као тврдице, није ни чудо кад узмемо у обзир њену незнатну улогу у економско-со-

цијалном животу антике, као и постојање гинекона у Атини и другим местима⁸¹).

Мушкарци се много више истичу прљавим, срамним и „ропским“ занимањима. Ако изузмемо зеленаше, подводачи најчешће фигурирају међу њима. Да су подводачи типични лакомци, види се из Теренцијевог пролога *Човеку који сам себе кажњава* (37—39):

Ne semper servos currens, iratus senex,
Edax parasitus, sycophanta autem impudens,
Avarus leno adsidue agendi sint mihi.⁸²

Они су најистакнутија врста људи који имају професију са срамним добитком.

Али и подводачи, мада су типични среброљупци, не појављују се као изразите тврдице; бар тако стоји ствар код Плаута и Теренција. Није нам познато како је ствар стајала у прво време. Три атичка комедиографа имали су драме под насловом *Погбогач*: Ебул, Анаксила (*Ἰάκινθος ἢ πορνοβοσκός*) и Посејдип. То доказује да је ова професија радо приказивана у комедији, али из очуваних одломака не можемо скоро ништа закључити о суштини њиховог среброљубља. Изузетак чини, можда, Ебулов фрагменат где се износи једна црта правог тврдицења, и на основу чега се може претпоставити да су подводачи, слично зеленашима, имали и особине правих тврдица. Међутим, податак код Аристотела, као што смо видели у III глави, јасно показује да је подводач само лакомац.

Не би било без интереса поменути још једну професију, чији се претставници, истина, ређе приказују у комедији, али је она карактеристична за лакомство. То су свештеници⁸³) (или, боље рећи, гатари, врачари), познати пратиоци сваке владајуће класе у експлоататорском друштву, који су се истицали лакомством још од памтивека па све до дан-данас. Још у доба свитања људске цивилизације, у време кад су они играли и извесну напредну улогу у друштву, они су као тумачи божанске воље и посредници између богова и људи приграбили велика имања, која су привидно припадала храмовима, и позајмљивали су жито и новац под интерес. Још од тада они воле земаљска блага, мада говоре о небеском царству и блаженству које очекује људе у загробном животу.

Свештеничко звање у Грчкој и Риму често је било куповано; оно је било извор великих почasti и уносних преимућстава, које је касније примило и свештенство нове, хришћанске, вере. Стога није никакво чудо што се рано створила изрека коју је Софокле

⁸¹) Аристотел, међутим, на једном месту у *Реторици* (I 5), идеализирајући жену, каже да су врлине женине душе разборитост и вредноћа без тврдицења.

⁸²) „Да не бих морао да стално приказујем ужурбаног роба, љутитог старца, прождрљивог паразита, бестидног деунцијанта и лакомог подводача”.

⁸³) Такав је, на пример, свештеник-претсказивач Хијерокле у Аристофановом *Миру* — лаком и незаситљив.

обесмртио: „Сав ред пророчки среброљубљив је ” (*Ант.* 1055: Τὸ μαντικὸν γὰρ πᾶν φιλάργυρον γένος). Свештеници су прорицали у свом интересу. Пророчиште у Делфима имало је толике приходе да је давало новац на зајам. Његова користољубивост је била изражена речима Ἄνευ χαλκοῦ Φοῖβος οὐ μαντεύεται („Без марјаша Аполон не прориче”).

Антропоморфни карактер грчке религије условио је то да су се боговима, поред људских врлина, приписивале и људске мане, у чему су се доцније за Грцима повели и Римљани. Отуда видимо да нека божанства имају особине својих слугу—свештеника. Такав је, на пример, бог трговине и преваре Хермес—Меркур. Понекад видимо и богове као тврдице, као што је Зевс у *Βοιαισιῦβα* (587—591³⁴).

На крају осврнућемо се на неке околности које условљавају развитак тврдичења код човека. Најважнија је од њих старост, затим штедња, чуварност и усамљеност. Те факторе, који доводе до тога да се нормалан човек преобрати у бездушну биће неосетљиво готово према свему сем према предмету своје страсти, опажали су и стари писци.

Код античких писаца писано је и о процесу како човек као индивидуа постаје лакомац. Како човек постаје лаком због незаитивности у богаћењу, истицали су многи аутори, а нарочито Аристофан, Цицерон (*Tusc. disp.* IV 11), Хорације (*Serm.* III, 16, 17—18 и 42—43), Плутарх, Епиктет (II, 18, 8—9), Либаније (*Orat.* VI, 3) и други. Овде ћемо навести само једно место из Аристофановог *Βοιαισιῦβα*, које је врло карактеристично у том погледу (ст. 194—197): „Ако неко добије тринаест таланата, он још више жели да добије шеснаест; ако и то постигне, он хоће четрдесет или каже да не вреди ни живети”.

Античка књижевност је тачно одражавала појаве из стварног живота када је приказивала тврдицу и његов порок. Ту видимо карактеристичну чињеницу да је тврдичење везано само за старце или бар старије људе. То је правило које готово и нема изузетка, ако се обратимо античкој комедији и сатири. Насупрот старцу—тврдици често се ставља као контраст младић-расипник (обично син, ређе синовац или зет), да би се тиме лик првога рељефније истакао. Тиме је још стара античка комедија стварала неисцрпно врело комике.

³⁴) Као доказ да је сталеж свештеника био чувен по лакомости у античко доба може нам послужити и *Библија*, која одражава не само стање какво је било у Палестини него и у другим земљама Старог истока. У *Библији* се често праве алузије на грамљивост и среброљубље свештеника, односно њих опомињу да буду без те мане. Таквих података има у Старом завету (код пророка): „Јер од малага до великога сви се дадоше на лакомство (курзив мој — Б. С.), и пророк и свештеник, сви су варалице ” (*Јеремија*, VI 13, VIII 10). О грамљивим пророцима, свештеницима и кнезовима „срамног добитка ради” говори и пророк Језекиљ (XXII, 25 и 27). А још више има података о томе у *Новом завету*, из периода почетка хришћанства (в. *Прва посланица Тимотејеу*, III 2—3, 8; *Титу*, I 7; *Прва Пешрова*, V 2).

У старој грчкој и римској књижевности (бар код писаца-теоретичара) нису обилни подаци о томе како настаје чуварност и штедња. О чуварности као појави која прати старост говоре Аристотел и Теренције, као што ћемо видети ниже. Како човек постаје тврдица из штедљивости и чуварности, ништа боље не показује од речи *φειδωλός* и *ragcus*, којима је — као што смо већ рекли у IV глави — основно значење „штедљив“, „штедљивац“.

Код античких, грчких као и римских, писаца на више се места, сасвим правилно, подвлачи да је старост узрок стварања и појачавања ове мане. Тако, Аристотел каже (*Етн. Ник.* IV 3): „Старост и свака слабост чине тврдице“. У *Рейторици* он детаљније третира овај проблем, и ту су његова опажања исто тако тачна: „(Старији људи су) и тврдице; јер је имање једна од најнужнијих ствари, а они у исти мах знају из искуства како је тешко стицати а лако губити“ (II, 13, 1389 в). А мало ниже (II 13, 1390а) он додаје да старци не желе и не чине нешто због појуде него због стицања; да они робују стицању, да више живе према рачуну него према карактеру; јер се, по њему, рачун тиче корисног, а карактер врлине.

Поред психологије старости Аристотел додирује и психологију младости (II 12, 1389а): „Младићи теже за надмоћношћу, више за победом и чашћу неголи за новцем. Они су најмање среброљубиви (*φιλοχρηματοί*) због тога што још нису искусили несташницу“. Као средину између старости и младости он ставља средње стање, зрело људско доба (II 14, 1390 в): „Зрели људи не живе ни у тврдичењу (*πρὸς φειδῶ*), нити у распикућству (*πρὸς ἄσωτίαν*) него у умереном“.

Поставку о томе да је старост склона тврдичењу врло изразито поткрепљује и Теренције у *Браћи* (833—834): „Старост једино овај порок доноси људима — сви смо чуварнији (*attentiores*) у имању него што је то потребно“. А мало даље (953—954) он на сличан начин каже: „Заједничка мања свих нас јесте да смо сви врло чуварни у старости“.

Хорације се о овоме исцрпније изражава, свакако имајући у виду тврдицу из нове атичке комедије, и, можда, киничке дијатрибе: „Старца многе невоље сналазе, било што тражи, а кад нађе, он се, јадник, уздржава и боји се да се служи, било што својим имањем управља плашљиво и споро; он је одлагач, нема наде, непокретан је и похлепан за будућношћу; незгодан је, јадикује, хвали прошло време када је он био дете, грди и кори млађе“ (*De arte poet.* 169—174).

Што се тиче једне врло важне околности која много утиче на развитака овога порока, самоће и напуштености, ту располажемо с врло мршавим подацима³⁵). Пада у очи карактеристична појава да су тврдице старци и у античко доба обично без жена.

³⁵) Међутим баш ту околност сјајно је приказао у новије време Гогољ описујући промену у начину Пљушкиновог живота од оног момента кад је изгубио жену а деца га напустила.